

Buhara Hanlığının İdari Hukukuna Dair İki Mühim Kaynak: Sulûku'l-Mulûk ve Destûru'l-Mulûk

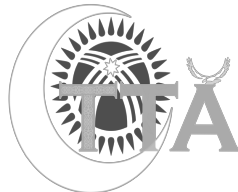
Gülay Karadağ ÇINAR*

Özet

Yeniçağın ortalarında Batı Türkistan bölgesinde var olan Buhara Özbek Hanlığı Türk, Moğol, İslam ve dahi İran kültürünün kozmopolit bir bileşenidir. Ancak bu dört unsurdan en baskını Türk kimliği ve kültürüdür. Hanlık tarihi yerli müverrihlerin kaleminden umumi tarihler, hanedanlık tarihi, yerel tarihler, biyografiler ve siyasetnameler başta olmak üzere farklı formatlarda kaleme alınmıştır. Bunlar arasında en az sayıda karşımıza çıkan eserler siyasetnamelerdir. Bu eserler devletin işleyişi, temel prensipleri ve değerleri üzerinden Buhara siyasi ve idari yapısına ışık tutarlar. Ayrıca yönetimin aksayan yönleri ve yanlış politikalarına dikkat çekerler.

Bu minvalde 16. yüzyılın ilk çeyreğinde kaleme alınan Sulûku'l-Mulûk devlet mekanizmasını ve makam sahiplerinin yetki ve sorumluklarını İslami kurallara göre tanımlayan bir eserdir. 17. yüzyılın son yıllarında kaleme alınan Destûru'l-Mulûk ise devletin bozuk düzeninden rahatsızlık duyan bir aydınının nasihatlerini içerir. Müellif evrensel doğrulardan hareket ederek hükümdara, vezire ve devlet kurumlarındaki tüm görevlilere idari hukukun terk edilemez değerlerini hatırlatmıştır. İncelemeler neticesinde devletin kuruluş sürecinde muktedir hükümdarların evrensel değerlere bağlı kaldıkları ve İslami hükümlere karşı tam bir teslimiyet gösterdikleri söylenebilir. Ancak 17. yüzyılın ikinci yarısında adalet, liyakat, güven gibi toplumsal yaşam kaideleri çok fazla yara almıştır. Bu noktada Destûru'l-Mulûk'un yazarı

* Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, 03200 Afyonkarahisar, gkaradag80@gmail.com, gkaradag@aku.edu.tr. (Makale gönderim tarihi: 18.05.2019; Makale kabul tarihi: 13.06.2019)

Tirmizî, devletin selameti için evrensel değerlere yeniden işlevsellik kazandırılması gerektiğini ileri sürmüştür.

Anahtar Kelimeler: *Siyâset-nâme, Şeybanîler, Astrahanîler, Buhara Özbek Devleti, Hükümet.*

Two Important Chronicles About the Administrative Law of Bukhara Khanate: Sulûku'l-Mulûk and Destûru'l-Mulûk

Abstract

Bukhara Uzbek Khanate which is a cosmopolitan component of the cultures Turk, Moghul, Islam and also Iran appeared in West Turkistan in the middle of the New Age. However, the Turkish identity and culture is the most dominant factor of these four cultures Throughout the Uzbek Khanates period, general histories, dynastic histories, regional or local historiography, biographical studies and siâsat-nâmes (the books of statecraft) were written. Siâsat-nâmes are the least encountered species.

These chronicles shed light to the political and administrative structure of Bukhara Khanate via the functioning, basic principles and values of the state. In addition to this they call attention to the disruptions of management and faulty policies.

In this context Sulûku'l-Mulûk is a work written in the first quarter of the 16th century which defines the organization of Bukharan State and the authorities and the responsibilities of officials according to the Islamic laws. On the other hand Destûru'l-Mulûk written in the last years of the 17th century contains the advices of a scholar disturbed from the corrupted order of Bukharan state. The author reminded the abandoned values of administrative law generating from the universal values to the khan, the prime minister and all of officials worked in the state institutions. The powerful khans devoted themselves to universal values in the establishment period of Uzbek state and entirely abide to the Islamic laws. But in the second half 17th century rules of social life

such as justice, qualification, and trust was damaged. At this point, Tirmizî, author of *Destûru'l-Mulûk*, aimed to restore the universal values for the salvation of the state.

Keywords: *Siyâsat-Nâma, Shaybanid, Astrahanid, Bukhara Uzbek State, Administration.*

Giriş

Siyasetname tarzı eserlerin ihtiyaca binaen ortaya çıkması hadisesi oldukça eskidir. Çıkış sebebi ise yöneticilerin adaletten ve ahlaki değerlerden uzak bir yönetim takip etmeleridir. Nitekim bu gerekçelerle Türk ve dünya tarihinde adından çokça söz edilen eserler meydana getirilmiştir. Bu tarz eserlere örnek teşkil etmesi münasebetiyle Sasani dönemi risalesi, Hindistan tarihi ve edebiyatının kıymetli eserlerinden *Kelile ve Dimne*, *Eflatun ve Aristo'ya ait Devlet ve Politika*, *Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig*, *Nizamülmülk'ün Siyasetname* ve *Niccolo Machiavelli'nin Hükümdar ve Prens adlı çalışmaları* zikredilebilir. Bu neviden örneklere 16. yüzyılın başında Batı Türkistan'da varlık gösteren Buhara Özbek Hanlığında da tesadüf edilmektedir. Dönemin önde gelen âlimlerince kaleme alınan siyasetnameler yönetimde görülen aksaklıkları, adaletten yoksun uygulamaları ve daha iyi bir yönetim için olgunlaştırılan düşünce ve önerileri kapsamaktadır. Bunlardan ilki bu çalışmanın birinci ayağını oluşturan *Sulûku'l-Mulûk'tur*. Bu çalışma devlet yönetimini Sünni İslami değerleri çerçevesinde tanımlamakta ve yöneticilerin taşıması gereken nitelikleri, yetki ve sorumluluklarını bu minvalde izah etmektedir. Kısaca hükümdara, vezire ve diğer devlet adamlarına asli görevlerini hatırlatmak ve bunu şerri hukukla bağdaştırarak bağlayıcılık oluşturmak üzere hazırlanmış rehber kitaptır. Devlet müesseselerini İslam kanunları çerçevesinde şekillendirmeye çalışan Huncî, bu vesileyle Özbek Hanlığına ilk siyasetname eserini kazandırmıştır. Üstelik onun sınırlarını çizdiği yönetim anlayışı yüz yıllık Şeybanî Hanedanlığının yönetimi süresince hep benimsenmiştir.

Astrahanî (Aştarhânî)¹ hanedanlığının 1598'de yönetimi ele geçirmesiyle birlikte Buhara Özbek Hanlığında bir değişim hasıl olmuştur. Siyasi gücünü yitiren, taht kavgaları nedeniyle iç meseleleriyle meşgul olan yeni yönetimde, toparlanma ve eski gücüne kavuşma isteği ancak çok sonraki yıllarda kendini gösterebilmiştir. Dolayısıyla Destûru'l-Mulûk, Buhara Hanlığını eski gücüne kavuşturmak isteyen ve bunu pek çok toplumda asırlarca kabul görmüş değerler vasıtasıyla gerçekleştirmeyi arzulayan Tirmizî tarafından devlet adamlarına nasihat etmek üzere yazılmıştır. Ne ölçüde farkındalık yarattığı ve adalet temelli bir yönetim hukuku oluşturduğu siyasi gelişmeler ölçütünde değerlendirilebilecek olsa da yazıldığı dönemdeki siyasi zafiyeti ortaya koyması bakımından pek mühim bir eserdir. Bu manada Sulûku'l-Mulûk yeni devletin teşkilatlanmasına öncülük ederken kendisinden çok sonra yazılmış Destûru'l-Mulûk devlette bozulan nizama ve güç kaybına odaklanarak idareci zümreyi önlem almaya yönlendirmektedir. Dolayısıyla bu çalışma Buhara Özbek hanlığına mensup müesseseleri ve bu müesseselerde oturtulmak istenen anlayışın 150 yılı aşkın bir süre zarfında ne kadar muhafaza edilebildiği ve uygulanabilirliğini ortaya koymayı hedeflemiştir.

1) Kaynak Eserler ve Müelliflerine Dair İzahlar

Çalışma kapsamında ele alınan kaynaklardan biri Destûru'l-Mulûk'dur. Yazarı Hoca Semender Tirmizî 1638 yılında Tirmiz bölgesinde Seyyidler olarak tanınan ailenin bir ferdi olarak dünyaya

¹ Semerkandî tarafından hanedan ailenin ismi Aştırhânîler, Aştırâhânîler ya da Haştırhâniyân, Cânîler ve Astrahan Padişâhları şeklinde geçmektedir. Yazar bu isimler arasından Aştırhânîler olanı kullanmıştır. Mirza Şems Buharayî, *Târîh-i Buhara, Hokand ve Kaşgar (de şerh-i hükümrânî Emir Mir Haydar der Buhara, Muhammed Ali Han der Hokand ve Cihangir Hace der Kaşgar)*, Tashih: Muhammed Ekber Aşık, Ayne-i Mirâs, Tahran 1377, s. 22; Özbek, Rus ve bazı Batılı ve Türk araştırmacılar tarafından hanedanlık Aştırhan veya Aştarhan ismiyle anılmakta, bazı kaynaklarda da Canoğulları ve Tukay-Timurlular ismi tercih edilmektedir. Bir kısım batılı kaynaklarda ve Türkiye'deki çalışmalarda ise Astrahanî ismi yaygın kullanılmaktadır.

gelmiştir². Uzun sayılabilecek bir ömre sahip Müellif, hayatının ilk yarısında sürekli gezmiştir. Doğu ve Batı istikametinde pek çok şehri görmüştür. Gezgin dervişin hayatı daha sonra değişmiş, Buhara Hanlarından Abdulaziz Han ve halefi Subhan Kulu Han'ın yanında görev almış hatta onların iki büyük seferine iştirak etmiştir.

Hoca Semender uzun bir süre de Karşi (Nesef)'de yaşamış ve yönetici pozisyonunda bulunmuştur. Semender'in Karşi'deki hayatı kendisine atılan iftira sonrasında son bulmuş ve müellif eski derviş hallerine geri dönmüştür. Tirmizî'nin hayatında Belh'de yaşayan Kadı Mirza Yusuf'un belirgin bir rol oynadığı görülmektedir. Müellifin Kadı Mirza Yusuf ile yazışmaları ve adalet mevzusu üzerine görüş alışverişleri onun devlet yönetimine dair fikirlerine olumlu katkılar sunmuştur³.

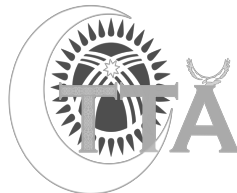
Destûru'l-Mulûk Hoca Semender'in ilk başlıca yapıtıdır. Tirmizî'nin 17. yüzyılın sonlarında muhtemelen 1695-1696'da yazımını tamamladığı eser, dönemin tarihî olaylarına ışık tutmakla birlikte genel mahiyeti itibariyle ahlaki ve öğretici bir nitelik taşımaktadır⁴. M.B. Çelik, eseri tanımlarken hükümdarlar için hazırlanmış rehber kitap ifadesini tercih etmiştir⁵. Toplamda 22 bölümden oluşan Destûru'l-Mulûk'un 21. bölümü Buhara Hanlığının siyasi hadiselerini konu almaktadır. Tirmizî, Astrahanî hanedanlığına mensup Buhara Hanlarından Abdulaziz Han ve Subhan Kulu Han dönemlerinde yaşamış

² Hoca Semender Tirmizî, *Destur al-Muluk*, Farsça'dan Özbekçe'ye çev. Mahmud Hasani, Nevruz Neşriyat, Taşkent 2016, s. 6.

³ Hoca Semender Tirmizî, *Dastur al-Muluk*, Faksimile: M. A. Selahattinova, Moskova 1971, <http://www.vostlit.info/Texts/rus9/Termezi/framepred.htm>, 01.08.2018.

⁴ Tirmizî, *Dastur al-Muluk*, <http://www.vostlit.info/Texts/rus9/Termezi/framepred.htm> 01.08.2018.

⁵ M. Bilal Çelik, "Şibanîler ve Astrahanîler Devri Yerli Vakayınameleri", *History Studies*, IV/2, Samsun 2012, s. 106.

ve sarayda görev yapmış biri olarak dönemin önemli hadiselerine tanık olmuş ya da bizzat aktörlerinden biri olmuştur⁶.

Siyaset ahlakına dair konuları aktarırken yazar “Fıkra”, “Hikâye” ve “Beyt” başlıklarıyla kavramların içerisini doğrudan veya dolaylı anlatımlarla doldurmuştur. Devletin işleyişine dair edildiği gözlemlerini ise “Hadise”, “Mühim Hadise”, “Vakıa”, “Beyt” “Kıta”, “Ferd” başlıklarıyla ve bir de olayı kısaca tanımlayan konu başlıklarıyla aktarmıştır. Bu suretle müellif, Türk tarih yazımında bir gelenek olan siyasetname/nasihatname⁷ türü eserler arasında sayılan bu çalışmanın mimarı olmuştur. Dolayısıyla Destûru'l-Mulûk 17. yüzyılın son çeyreğinde Buhara Hanlığında meydana gelen önemli olayları ileten ana kaynaktır. Aynı zamanda Türkistan edebiyatının bahsi geçen yüzyıla ait ilgi çekici eserlerindedir. Yazar bu eserini bazı etkili insanlardan gelen istek üzerine kaleme almış olmalıdır. Nitekim eseri tamamladıktan sonra onu Buhara Han'ı Subhan Kulu'ya ithaf etmiştir.

Bu çalışmanın derleme olarak zikredilen bölümleri; adalet, cesaret, devlet hizmetinde saygınlık elde etmenin bir yolu olarak erdem, yönetime dahil olan insanların eğitimi ve güvenilir olması, yöneticilerin mutedil bir anlayışla yönetime iştirak etmeleri vb gibi hükümdar ve onun tayin ettiği devlet adamlarında aranan kriterleri izah etmektedir. Eserde her bir kavram için ayrı bir başlık açılmış ve bu başlıklar geçmişteki tecrübelerden istifade edilerek dönemin Buharalı

⁶ Tirmizî, *Dastur al-Muluk*, <http://www.vostlit.info/Texts/rus9/Termezi/framepred.htm> 01.08.2018; Çelik, “Şibanîler ve Astrahanîler...”, s. 107.

⁷ Türk tarihinde siyasetname/nasihatname türü eserler İslam Önce döneminde Orhun Kitabeleri ile başlar, Ortaçağ'da Kutadgu Bilig ve Nizamü'l-Mülk'ün Siyasetnâmesi ile devam eder. 1500 yılında Maverâünnehir'de devlet statüsü kazanan Özbekler için bunun ilk örneği Huncî'ye ait Sulûku'l-Mulûk'dur. Eserde imamet, saltanat ve vezirlik üzerinden siyasetin önde gelen makam sahiplerinin niteliği üzerinde durulmuştur. Ayrıca devlet başkanının ve diğer devlet görevlilerinin yetki ve sorumlulukları ele alınmıştır. Yunus Kaplan, “Fazlullah Ruzbihan Huncî'nin “Sulûku'l-Mülûk Adlı Eserinde İmamet ve Saltanat”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, III/2, Karabük 2014, s. 444-445.

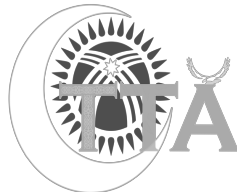
yöneticilerine yani Astrahanî hanedan mensuplarına adeta bir nasihat olarak takdim edilmiştir. Eseri yazan kişinin bir devlet adamı olarak Buhara'ya bağlı Karşi şehrinin yöneticiliğini yapması onun devlet tecrübesine sahip bir âlim olduğunun da kanıtıdır. Buradan hareketle 17. yüzyılın sonlarında daha iyi bir düzen, güçlü bir devlet öngören Tirmizî'nin uyarılarından hareketle devletin içinde bulunduğu zafiyetin daha iyi anlaşılması ve tüm şeffaflığıyla ortaya konulması bu çalışmanın çıkış noktasını oluşturmaktadır.

Çalışma sırasında Buhara Hanlığının kuruluşundan çok kısa bir süre sonra kaleme alınan ve devletin dayandığı değerleri Sünni İslam temelinde izah eden Ruzbehan-i Hunci'ye ait Sulûku'l-Mulûk da incelenmiştir. Bu eser gerçekte fetvalardan oluşmakta ve devlet yönetimiyle ilgili sorulara şeriatı temel alarak ve İslam ulemasının mütalaaları ile uyumlu bir biçimde cevap vermektedir.

Bu bağlamda yöneticilerin Müslüman ve Gayr-i Müslümlere yönelik tutum ve davranışları, Hükümdarın, Şeyhülislamın, Kadıların, Muhtesiplerin, Daruğaların ve Kale Muhafızlarının görev ve yetkileri bir bir ele alınmıştır. Görev tanımları yapılırken İslam'ın önde gelen dini ekollerinden Hanefi ve Şafii ulemanın görüşlerine başvurulmuştur. Ayrıca Hz. Muhammed ve ilk dört halife dönemleri incelenmiş ve rivayet edilen tutum ve davranışlardan hareketle adaletli bir yönetim anlayışı oluşturulmak istenmiştir⁸.

Devlet erbabının görev tanımının ardından devlet hazinesini oluşturan vergi kalemleri ile buralardan elde edilen gelirlerin İslam'ın belirlediği ölçütlerde kullanımına dair izahlar da eserde yer almıştır. Adil bir düzen kurulmasına rağmen ortaya çıkan isyanlar ve asilere karşı takınılacak tavır aynı şekilde devletin düşman olduğu Gayr-i

⁸ Fadl-ullah Bin Ruzbihan Isfehanî, *Muslim Conduct of State Based Upon the Sulûk-ul-Mulûk of Fadl-ullah Bin Ruzbihan Isfehâni*, Translated Muhammad Aslam University of Islamabad Press, Islamabad 1974, s. 31.

Müslüm topluluklarla olan ilişkileri üzerine genel kabule uygun kaideler Sulûku'l-Mulûk'un içeriğini oluşturan diğer mevzulardandır⁹.

Huncî'nin eseri iki nüsha dikkate alınarak incelenmiştir. İlki eserin Muhammad Aslam tarafından yapılan İngilizce tercümesidir. Aslam, hem tercüme hem de açıklayıcı notlarla birlikte yayına hazırladığı kitabı "Muslim Conduct of State based upon Sulûk-ul-Mulûk" adıyla okuyuculara takdim etmiştir. İkinci baskı Muhammed Ali Muvahhid'in el yazma nüshayı yayına hazırladığı ve orijinal diliyle yani Farsça olarak Tahran'da yayınlattığı eserdir. Bu bağlamda eserin İngilizce nüshası tarafımızca esas alınmış, Farsça metin ise karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Bu minvalde Şeybanî ve Astrahanî dönemlerinde Buhara Özbek Hanlığındaki hükümdar, vezir ve diğer mevkii ve makam sahiplerine dair algılar şu şekildedir.

2) Buhara Özbek Hanlığında İdari Hukukun Başı: Han/Padişah

Muhammed Şeybanî Han liderliğinde kurulan Özbek Hanlığı kuruluş prensipleri olarak Cengiz Han yasasını ve Timur yönetimini benimsemiş ancak ülkenin idari düzenini hanedan mensubu üyeleri bizzat yönetime ortak koşarak gerçekleştirmiştir. Böylece hanedan aile üyeleri içerisinde en büyük üyeye biat edilen aynı zamanda her bir Sultanın yani hanedan mensubunun kendisine tanınmış yetki ve sorumluluklarının bulunduğu bir düzen tahsis edilmiştir. Bu düzen II. Abdullah Han dönemine kadar da sürdürülebilmıştır¹⁰.

Ailenin en yaşlı üyesi "Büyük Han" unvanıyla diğer üyelerden ve hanlığa bağlı boy beylerinden biat almış olsa da esasında hanedan mensubu sultanlarla eşit durumdadır. Sultanlar bu eşitlikten kaynaklı hakları doğrultusunda kendilerine ikta olarak tahsis edilen mülkü

⁹ İsfahanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 31.

¹⁰ Abdulkadir Macit, *Şeybânî Özbek Hanlığı Siyasî, İdarî, Askerî ve İktisadî Yapı*, İlem Kitaplığı, Ankara 2016, s. 140-143.

yönetmişlerdir. Tıpkı Köçküncü ailesinin Semerkand ve çevresini, Canibeglerin ise Miyankal ve Belh yönetimini üstlenmeleri gibi¹¹.

Ancak 1533 yılında tahta çıkan ondan önceki süreçte de Buhara hâkimi olarak görev yapan Ubeydullah Han, İslam dinine bağlılığı ve kendisine zafer lütfetmesini istediği Yüce Allah'a karşı verdiği sözün gereği olarak Cengiz yasasının yanına İslam hukuku olan şeriatı da eklemiştir.

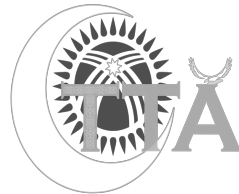
Fazlullah b. Ruzbihan'ın ifade ettiği üzere Ubeydullah Han Safevî-Babür ittifakı sonrasında kaybedilen Maveraünnehir'i geri almak için mücadele etmeye karar vermiştir. Bunun için önce Hoca Ahmed Yesevi'nin türbesini ziyaret etmiş ve orada önemli bir yemin etmiştir. Allah'tan zaferi için yardım isteyen Ubeydullah Han bu işte başarılı olması halinde ülkeyi şeriatla yöneteceğine söz vermiştir. Nitekim Ubeydullah Han, Babür karşısında kısa süre sonra başarılı olmuştur. Akabinde yemininin gereği olarak Semerkand'da yaşayan Huncî'yi Buhara'ya davet etmiş ve ondan devlet yönetiminde rehber olacak bir el kitabı hazırlamasını istemiştir¹².

Bu el kitabında padişah; gücüyle, haşmetiyle ve ordusuyla Müslümanlar üzerinde hakimiyet tesis eden kişi olarak tanımlanmış ve ona İslam hukukunda yer bulduğu şekliyle “*Halife, İmam, Emirül-Müminin veya Peygamberin Halifesi*” unvanlarıyla hitap edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Huncî'nin özellikle okuyucunun dikkatini çekmek istediği mesele padişahın doğrudan Allah'ın halifesi olmadığı bahsidir. Müellif hükümdarın halifeliğinin peygamberin takipçisi olarak anlaşılması gerektiğini belirtmektedir¹³.

¹¹ Martin B. Dickson, “Uzbek Dynastic Theory in the Sixteenth Century”, *Trudy XXV-ogo Mezhdunardnogo Kongressa Vosto-kovedov*, Moscow 1963, p.210-211. (pp. 208-216).

¹² İsfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 31; Mehmet Alpargu, “Türkistan Hanlıkları”, *Türkler*, C. VIII, Yeni Türkiye yay., Ed. Hasan Celal Güzel vd., Ankara 2002, s. 580; Macit, *Şeybânî Özbek Hanlığı...*, s. 141.

¹³ İsfehanî eserinde Özbek hükümdarını “Sultan” unvanıyla vermekte ve zaman zaman padişah ifadesini de kullanmaktadır. Ancak 15. yüzyıldan

Bu noktada Huncî'nin padişah olarak göreve başlayacak kişinin hangi niteliklere sahip olması gerektiğini tam olarak izah etmediği görülmektedir. Bunun sebebi padişah ile imam makamlarını birbirine denk görmesi olabilir. Zira yukarıda ifade edildiği üzere padişah için halife ve imam unvanlarının kullanıldığını belirtmesi de bu düşüncesinin bir yansımasıdır. Müellife göre imamet gerçekte fıkıh ilminin ilgilendiği bir alandır ve tüm inançlıların zihninde imamet makamının dolu olması Müslüman topluluklar için zorunluluk addedilmektedir. Kısacası imam seçimi imanın temel ilkeleri arasında yer almaktadır¹⁴. Müslümanlar üzerinde hakimiyet tesis eden kişiye padişah unvanının yanı sıra halife veya İmam denilebileceği yönündeki açıklamaya bağlı olarak Huncî'nin imam tanımlamasına yakından bakmak uygun olacaktır.

Şeriatı esas alan Huncî *“İmamet, Hz. Muhammed'in halefliğinden ibarettir.”* der. Buna göre imamın diğer bir ifadeyle padişahın görevleri arasında İslam'ın Gayr-i Müslümlere tanıtılması ve kabul ettirilmesi ile ulusun sahip olduğu toprakların korunması yer almaktadır. Tüm Müslümanların nazarında saygınlık kazanıp kendisine biat edilmesi de meşruluğun gereklerindedir.

Fakihlerin düşüncelerini dikkate alan Huncî bir imamda olması gereken on iki nitelikten bahseder. Bunlar; Kureyş kabilesine mensubiyeti bulunması, şeriatın tüm kanunlarını bilmesi ve temel prensiplerinden anlam çıkaracak şekilde tecrübeli ve bilgili olması, ülkeyi iyi muhafaza edebilecek ve iktisadi tedbirler alabilecek ölçüde

itibaren Türk-Moğol devlet anlayışına göre kurulan pek çok devlette ki buna Özbek Hanlıkları da dahildir, “Sultan” ifadesi Özbek Han'ı dışındaki hanedan mensupları yani şehzadeler için sarf edilmektedir. Bu tarihten önce de onlara “oğlan” denilmektedir. Bu bağlamda metin içerisinde Huncî'nin ifadesine sadık kalarak devlet başkanına Sultan ya da Padişah denilmiş hanedan mensupları için Sultan ifadesi kullanıldığında ise yanına kısa bir açıklama eklenmiştir. İsfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 55.

¹⁴ İsfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 48.

şahsi fikirlere sahip ve pratik öğütler verebilen biri olmasıdır¹⁵. Ayrıca imam olacak kişi ekonomiden iyi anlamalı ve bu sayede devletin gelirlerini düzene koyabilmelidir. İslam ülkesini isyanlardan, kâfirlerin tehdit ve tehlikelerinden koruyabilecek cesareti taşımalıdır. Adaletli olmalıdır. Bir kadı ve ehil bir şahidin tüm niteliklerine sahip olmalı ve zulümden kaçınmalıdır. Doğru ile yanlış birbirinden ayırabilecek ölçüde zeki ve mantıklı olmalıdır. Özgür bir adam olmalıdır. Huncî'nin dikkat çektiği üzere din alimlerinin nazarında kadın adaylar devlet yönetimi için uygun ve değerli görülmediklerinden imam bir erkek olmalıdır. Görme ve işitme noktasında kusursuz olmalı ve bu tür bir eksiklik ya da engel yüzünden halkın içinde bulunduğu durumu fark etmekte ya da sorunları araştırmakta ve çözmekte sıkıntı yaşamamalıdır¹⁶.

Huncî bu noktada imam olacak kişilerde aranan niteliklerin bir kısmını tartışmaya açar ve muhtemelen ihtilafa düştüğü maddeleri kendi görüşünü destekleyen âlimlerin söylevleriyle izah etmeye çalışır. Buna göre eğer imamda olması gereken tüm niteliklere sahip bir Kureyşli yoksa o zaman insanlara yeni bir yol çizilmeli ve Arap olmayanlar da bu görev için değerlendirilmelidir. Müellife göre özellikle Şia inancında kabul gören bu şart ayrıca imamın günahsız olması gerektiği algısı gerçekte imam görevlendirmesinde şart değildir. Huncî'nin imamet makamıyla ilgili Şia inancında sakıncalı gördüğü meselelerden biri de Kayıp İmam (İmam-ı Gâ'ib) meselesidir. Bu konuda Ebu Hafs Neseî'nin görüşüne başvuran müellif "*Zahir bir İmam Şia'daki Kayıp İmam'dan daha uygundur.*" sözünden hareketle bu meseleyi çözüme kavuşturur. Neseî'ye göre imam, kanunu uygulamalı ve İslam topraklarının sınırlarını korumalıdır. Zalimliklerden bunalan

¹⁵ Isfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 49; Kaplan, "Fazlullah Ruzbihan Huncî'nin...", s. 449-450.

¹⁶ Isfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 50; Kaplan, "Fazlullah Ruzbihan Huncî'nin...", s. 450-451; Şeriata göre hükümdarın yetki ve sorumlulukları için bkz. Hüseyin Çeliker, "İslâm Hukuku'nda Devlet Başkanlığı", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Samsun 2008, Sayı: 26-27 (Birleşik Sayı), s. 267-294.

mazlum halka hakkını teslim etmeli ve her türlü ahlaksızlıklardan uzak durmalıdır¹⁷.

Huncî, hükümdarın nitelikleri arasında saydığı üzere bu makam sahibinin şeriatın tüm kanunlarını bilmesini ve temel prensiplerinden anlam çıkaracak şekilde tecrübeli ve bilgili olmasını başka yerde “*müçtehit hükümdar*” tanımlaması veya “*müçtehit gibi*” benzetmesiyle açıklar. “*Sultan, Kuran ve Sünnetten yaptığı çıkarımlarla tüm çağlarda zamanın ihtiyaçlarına göre dini problemlerin detayları üzerinde ustalaşmış olmalıdır.*”¹⁸ diyen Huncî toplumun düzenini ancak şeriatın korunmasıyla mümkün olduğunu belirtir. Aksi bir durumda tüm sorumluluğun hükümdara ait olduğunu, ortaya çıkan tüm günahlardan hükümdarın mesul bulunduğunu ve bunun hesabını Allah'ın kendisinden soracağını, açık bir dille beyan eder¹⁹. Müellif, Özbek hanının dindar ve kusursuz bir dini bilgiye vakıf olması kriterini esasında sadece Şafi ve Hanefi mezheplerinin tanımlardan yola çıkarak izah etmemiştir. Aynı zamanda onun gözünün önünde iyi bir örnek de vardır. Bu kişi Muhammed Şeybanî Han'ın kendisidir. Çünkü o, şerri hükümlere bağlı, fıkıh başta olmak üzere İslami ilimlere vakıftır. Üstelik onu dini bilgi ve tecrübesi Horasan ve Maveraünnehir'deki fakihlerle fikir teatisinde bulunacak kadar üstündür²⁰.

Müellif, imam olacak kişide aranan kriterleri saydıktan sonra imam ya da sultanın makamlarından kaynaklı itibarları dolayısıyla resmen göreve başlamasıyla kendisine vacip olan işleri de belirtmiştir. Bu noktada kriterlerin ve yapmakla hükümlü oldukları vazifelerin birbirleriyle uyumlu olduğu görülmektedir. Şöyle ki imam ya da sultanın yapmakla yükümlü oldukları görevleri; İslam dinini korumak, Müslümanlar arasında adaleti sağlamak, İslam ülkelerini muhafaza etmek, İslam'ın emir ve yasalarını yasal zeminde uygulamak,

¹⁷ İsfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 51.

¹⁸ İsfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 65.

¹⁹ İsfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 65-66.

²⁰ Mehmet Alparğu, “Şibanî Muhammed Han ve Özbek Hanlığının Yükselişi”, *G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, VIII/4, Ankara 1992, s. 133-134.

Müslüman kaleleri kâfirlerden korumak, eyaletleri Gayr-i Müslümlerin saldırılarına karşı dayanıklı hale getirmek üzere güçlü askeri sistem kurmak, İslam karşıtlarıyla önce anlaşmaya çalışmak şayet anlaşmaya varılamaz ise mücadele etmek, halktan gönüllü olarak verilen sadakayı toplamak, ihtiyaç nispetinde beytûlmalden ücret dağıtmak, vezaret, emaret, yargı, ihtisab (Maliye-Vergi Sistemi) gibi ülkenin önemli işlerini ve dini görevleri dürüst insanlara emanet etmek, şahsi olarak işleri denetlemek ve toplumu korurken ve gelecek politikalarını planlarken halkın tüm kesimlerini bilgilendirmektir²¹.

Tüm bunlara ek olarak bir de sultan ya da imamın Müslüman toplumlarının haftalık olarak topluca gerçekleştirdikleri dini ritüellerinden olan Cuma namazlarını kıldırmak görevi daha doğrusu zaruretinden bahsedilmektedir. Ancak müellif bu hususta Hanefi mezhebindeki farklılığa da işaret eder. Bu öğretiye göre sultanın namaz eda edilirken camide toplum arasında bulunması ve namazını kılması yeterlidir²².

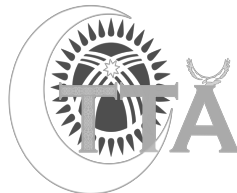
Huncî'nin ayrıca imam seçimiyle ya da göreve başlayan imamın meşruiyet kazanmasıyla ilgili dört farklı uygulamadan bahsettiğini görüyoruz. Bu uygulamalardan biri imam olacak kişinin tüm Müslümanlar nezdinde oybirliği ile onaylanması, ulema ve hakimler başta olmak üzere bir şahidin niteliklerini taşıyan yetkililerden sadakat yemini alması yani kendisine biat edilmesidir²³. İkinci yöntem mevcut imamın yerine halef tayin etmesidir. Bu durumda aranan kriter halef tayin edilecek kişinin imametın şartlarını taşıyan biri olmasıdır²⁴. Üçüncü yöntem şura kararıdır. Şuranın devreye girmesi, imamın kendisinden sonra yerine iki ya da daha fazla kişiyi göstermesiyle olur. Bunun üzerine şura toplanır ve adaylardan sadece biri üzerinde karar

²¹ İsfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 61-62.

²² İsfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 433.

²³ İsfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 51-52; Kaplan, "Fazlullah Ruzbihan Huncî'nin...", s. 451-452

²⁴ İsfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 52; Kaplan, "Fazlullah Ruzbihan Huncî'nin...", s. 452-453.

kılınır²⁵. Saltanatın ve İmamlığın onaylanmasının dördüncü yolu fetih ve dünyevi güçtür²⁶.

Şeybanî hanedanlığında hanların seçim usulü Huncî'nin bahsettiği şura seçim yönteminin yaygın olarak uygulanması şeklinde tezahür etmiştir. Özbek Hanlığında şura, kurultay ismiyle karşılık bulmuş ve Türk ve Moğol kültürünün ortak bir geleneği olarak toplanan bu mecliste han olacak kişi için karar verilmiştir. Bu aşamadan sonra hükümdarın herkes tarafından tanınması ve meşruiyetin ilanı gelmektedir. Bu noktada devreye hanlık alameti olan hükümdar adına hutbe okutmak, para bastırmak ve tuğra yazdırmak girmektedir. Kurultayın han seçiminde karar almalarını sağlayan anlayış ise Cengiz yasasındaki ekberiyet sistemidir. Buna göre yaşça büyük hanedan mensubu hükümdarlık vasıflarını taşıdığı takdirde tahtın yeni sahibidir²⁷. McChesney bu noktada hem Şeybanî hem de Astrahanîler dönemi için "Görünen Han" ve "Manevi Han" tanımlarını hatırlatarak bazı hükümdarların yaşça büyük olmaları dolayısıyla tahta oturduklarını ancak arka planda hanedanlık sistemi içerisinde yer alan yaşça küçük üyelerin askeri başarılarına, sahip oldukları güç ve cesarete bağlı olarak devletin manevi hanı olmayı başarabildiklerini söyler²⁸.

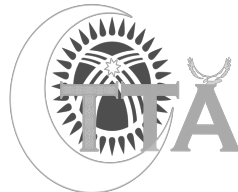
Huncî'nin imamet dolayısıyla hükümdar makamıyla ilgili açıklamaları bunlarla sınırlı olup imamın niteliği ve göreve atama

²⁵ Isfahanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 53; Kaplan, "Fazlullah Ruzbihan Huncî'nin...", s. 453

²⁶ Isfahanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 54-55; Kaplan, "Fazlullah Ruzbihan Huncî'nin...", s. 454.

²⁷ Audrey Burton, *The Bukharans A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702*, Curzon press, 1997, s. 3-4; Nurten Kılıç, *Siyasal Kültürde Değişim: Şeybani Han ve Özbek Siyasal Oluşumu (1500-1510)*, Yayımlanmamış Dr. Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1999, s. 197-198; Macit, *Şeybânî Özbek Hanlığı...*, s. 153-155.

²⁸ Robert D. McChesney, *Central Asia vi. In the 16th-18th Centuries*, <http://www.iranicaonline.org/articles/central-asia-vi>, 17.04.2019; Kılıç, *Siyasal Kültürde Değişim...*, s. 200.

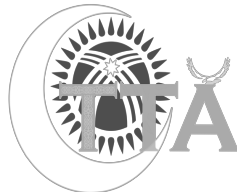
şartlarıyla ilgili izahların daha iyi anlaşılması için peygamber ve Hulefâ-i Râsîdin dönemlerinden örnek uygulamalar verdiği de hatırlatılmalıdır.

Huncî'nin dikkat çektiği hususlardan biri de imam olma niteliklerine haiz kişinin hanlık sorumluluğunu üstlenmesidir. Bu makama gönüllü olarak sahip çıkması hem kendisi için vacip işlerdendir hem de tüm toplumu asi olmaktan alıkoymak anlamına gelir. Şöyle ki herhangi bir Müslüman topluluk imamın önderliği olmadan hayatını sürdürmeye kalkışrsa isyankâr sayılır. Üstelik bu isyandan kaynaklı günaha toplumun bir nüvesi olan ve imam niteliklerine haiz kişiler de ortaktır. Ancak imam niteliğine sahip kişi kendisine farz-ı ayin olan görevi üstlendiğinde isyan kendiliğinden ortadan kalkar.

Kısaca toplum içerisinden gerekli niteliklere sahip kişinin imamet makamını talep etmesi ve halkın da bunu onaylaması ile imamet hükümleri gerçekleştirilmiş olur. Bu durumda yeni imamın yetkileri tüm İslam ülkesini kuşatır ve ona sultan denilir.

Yazarın imamet makamından sonra açtığı başlık "Sultan" makamıdır. Lambton'a göre Huncî'nin kendisinden önceki İslam mutasavvıfı Gazalî'den farklı olarak saltanat ve imamet makamlarını birbirinden ayırması dönemin şartları gereğidir. Çünkü Memlüklerle birlikte İslam âleminin halifesi ile hükümdarı farklı kişiler tarafından temsil edilmiştir²⁹. Aynı zamanda saltanat yetkilisinden bahsederken bu makama getirilecek olan kişinin niteliklerinden ya da tüm sorumluluklarından bahsetmemesi konuya imamet meselesinin devamı gibi yaklaştığının bir göstergesi kabul edilebilir. Zira Huncî'nin eğitimi sürecinde önemli bir isim olan Celaleddin Devvanî'nin Ahlâk-i Celâlî adlı eserinden alıntı yapan Lambton, Devvanî'nin hamisi olan Uzun Hasan için peygamberin vekili ve halife unvanlarını kullandığını belirtir. Ayrıca Lambton, onun "*Yönetici, ilahi güç tarafından seçilmiş bir kişidir. O insanlara rehberlik eder ve onlar için doğru bir nizam sağlar. Filozoflar böyle bir hükümdarı mutlak hâkim olarak tanımlar,*

²⁹ Ann K.S. Lambton, *State and Government in Medieval Islam An Introduction to the Study of Islamic Political Theory: The Jurists*, Oxford University Press, Oxford 1981, s. 180; Kaplan, "Fazlullah Ruzbihan Huncî'nin...", s. 448.

İslam filozofları ona İmam derler.” açıklamasına yer verir. Bu sayede Huncî'nin meseleye hocası Devvanî gibi yaklaştığını ve sultan ve imam kavramlarını esasında birbirleriyle özdeşleştirdiğini söylemek mümkündür. Ancak Devvanî'nin dürüst yönetici vurgusu önemlidir. Ona göre dürüst yönetici şeriatı uyguladığı ve ülkeyi adaletle yönettiği müddetçe halifelğin imtiyazlarıyla yetkilendirilir. Huncî ise sultanın dürüst olsun ya da olmasın iktidarın sahibi olduğunu kabul eder³⁰.

Buna göre Sultan'ın başlıca vazifelerinden biri imamet makamının yetki ve sorumluluklarına ek olarak devlet hazinesine yapacağı katkıdır. Devlet hazinesini doldurmak hükümdarın önemli görevlerinden biri iken bu hazineden kendisine düşen hisseyi almak da hakları arasındadır. Fazlullah b. Ruzbehan'ın belirttiği üzere 1500'lü yılların başında Özbek Sultanları saltanat makamının itibarını devam ettirmek için gerekli olduğu ölçüde devletin hazinesinden yararlanma hakkına sahiptiler. Üstelik faydalanılan miktar Hz. Muhammed ya da dört Halife dönemleriyle kıyaslandığında farklılık göstermekte hazinenin yükünde artış göze çarpmaktadır. Huncî'ye göre bu artışın sebebi peygamber ve dört halife döneminde devlet meselelerinin iyi yönetilmesine karşın kendi zamanında hem yönetim anlayışında hem de insanların fikirlerindeki değişiktir³¹.

Şafi ekolünde hükümdarın hazineden alacağı yardım miktarı diğer mezheplere göre daha belirgindir. Hükümdarın zengin ya da fakir olmasına göre miktarda değişiklik öngörülmüştür. Fakir bir kişi bu makama oturmuşsa makamın saygınlığı gereği hükümdara evler, bahçeler ve atlar tahsis edilmiştir. Şayet hükümdar varlıklı ise ona sadece hazineden maaş ödenmiştir. Böylece peygamber ve dört halife dönemlerindeki uygulamalara mümkün mertebe riayet edilmiştir³².

Şeybanî hanedanlığı döneminde hükümdarın yetkileri ve fiili iktidarı esasında sınırlıdır. Çünkü Muhammed Şeybanî Han hükümdarlık algısını ve kut inancını *“hakimiyette ortaklık”* ve *“eşitler arasında*

³⁰ Lambton, *State and Government in...*, s. 181; Isfahanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 55.

³¹ Isfahanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 56.

³² Isfahanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 57.

ailenin en yaşlı üyesinin han seçilmesi” prensibine dayandırmıştır. Kılıç’a göre Cengiz yasası çerçevesinde gelişen bu anlayış Özbek Hanının otoritesini sadece kendi idaresinde bulunan bölgeyle sınırlamıştır. Bunun dışındaki rolü diğer yöneticiler arasında hakemlik yapmak, onları dış politikada izlenecek siyaset hususunda bilgilendirmek ve yol göstermektir. Bir de Türk, Moğol ve İslam hakimiyet anlayışında yer bulan kurultaya başkanlık etmek, kendi adına sikke bastırmak ve hutbe okutmaktır³³. Kısaca Muhammed Şeybanî Han ülke topraklarını Şeybanî hanedanlığına mensup sultanlar arasında dağıtmıştır. Taşkent, Semerkand, Buhara ve Belh merkezli yapılan bu paylaşım sonrasında hanlık makamı bu merkezleri bir arada tutan sembolik bir görev olmuştur³⁴.

Sülük’l-Mülûk’tan yaklaşık iki asır sonra kaleme alınan Destûru’l-Mulûk’ta iyi bir devlet yönetimi arzulayan Tirmizî’nin liyakat sahibi bir hükümdarın hasletlerini sıralarken daha ziyade mizaca dönük özelliklerden bahsettiği görülür. Bu noktada sultanın fiziki özellikleri ya da İslam hukukuna bağlılığı gibi Huncî’nin zikrettiği vasıflar Tirmizî’nin metninde yer bulmaz. Şöyle ki Tirmizî’ye göre başta hükümdar olmak üzere genel manada tüm devlet adamları adalet sahibi olmalıdır. Adaletle hükmetmek yönetici ve yönetilenler arasındaki ilişkinin en sağlıklı şekilde yürütülmesinde öncüdür. Aynı zamanda zulümden doğan zalim ve mazlum kesimlerin son bulması anlamına gelmektedir³⁵. Nitekim adaletle yönetildiğini düşünen geniş halk kitlesi huzur içinde olacak ve bu durum hükümdarın saltanatını ve meşruiyetini daha da güçlendirecektir.

Huncî de esasında adil bir hükümdarlık vasfından bahseder. Müellif bir yerde “*Adalet Sultanın kendisidir.*” diyerek adil düzeni hükümdar özelinde simgeleştirir. Ona göre hükümdar ihtilafli meselelerde dengeyi sağlayan ve eşitliği gözeten kişidir. Başka bir yerde “*Apaçık*

³³ Kılıç, *Siyasal Kültürde Değişim...*, s. 198-199.

³⁴ Kılıç, *Siyasal Kültürde Değişim...*, s. 202.

³⁵ Hoca Semender Tirmizî, *Destur al-Muluk*, Farsça’dan Özbekçe’ye çev. Mahmud Hasani, Nevruz Neşriyat, Taşkent 2016, s. 18.

adalet şeriatın kendisidir." diyerek bu defa İslam hukukunu ve şeriatın temel ilkelerini doğrudan adalete dayandırır³⁶. Şu durumda adalet karşısında şeriat ve sultanın konumu aynıdır. Her ikisi de adil düşünce ve eşitlikçi yönetimi sağlamak hususunda etkindir. Adaleti sağlamak hem şeriatın hem de hükümdarın önceliklerindedir.

Huncî hükümdar ile şeriat arasındaki ilişkiye bir açıklık getirmiştir. İfade ettiği üzere İslam ülkelerinde her hükümdar rehber tercihini şeriattan yana kullanmalıdır. Çünkü Müslüman hükümdarların şeriatın yasalarına biat etmesi dini bir zorunluluktur. Biat etmemesi hali ise Allah'a karşı itaatsizlik ve günahkâr olmakla tanımlanır. Hükümdarın şeriat karşısındaki duruşu ona bir takım yükümlülükler de getirmektedir. Bunlardan ilki İslam hukukunun korunmasıdır. Ayrıca şeriata yönelik her tür itaatsizliğin ya da isyanın önüne geçilmesidir. Devlet düzenini başta adalet olmak üzere şeriatın belirlediği ölçütleri dikkate alarak gerçekleştirmelidir. İslam hukukunun temel ilkesi olan adalet, ülkenin genelinde uygulanmak suretiyle tüm zalimce tutum ve davranışlara son verilmelidir³⁷.

H. Çeliker, önde gelen İslam alimi Maverdî'den yaptığı alıntıyla hükümdarın dini görevleri arasında ilk sırada İslam'ın ve İslamî hükümlerin korunması gerekliliğine yer verir. Şayet İslamî hükümlere karşı bir itaatsizlik ya da reddetme şeklinde herhangi bir davranış biçimi ortaya çıkarsa hükümdar, delillere dayalı olarak hükümleri savunmalı ve yanlış düşünce ve davranışların yayılmasına engel olmalıdır³⁸. Şeriat, sözlüklerde Kuran ayetleri ve Hz. Muhammed'in hadisleri esaslarına dayanan İslam hukuku³⁹ tanımlamasıyla yer bulmaktadır. Şu durumda Huncî'nin Müslüman hükümdarın görevleri

³⁶ İsfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 65.

³⁷ İsfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 64-65.

³⁸ Çeliker, "İslâm Hukuku'nda Devlet Başkanlığı", s. 291.

³⁹http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=T DK.GTS.5ca46c606c0518.65683648 03.04.2019; Devellioğlu bu iki unsura bir de icma-i ümmet ifadesini eklemektedir. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi yay., Ankara 1997, s. 991.

arasında saydığı şeriatı korumak, şeriata karşı itaatsizliğin önüne geçmek olgusunun diğerleri tarafından tanımlanan dini ve dini hükümleri korumak ile aynı anlama geldiği söylenebilir.

Tirmizî, hükümdarın niteliklerini ve bu nitelikler çerçevesinde şekillenen görevlerini ifade ederken Huncî'den farklı olarak şeriat mevzuuna hiç girmemiştir. Dahası eserde İslam dini, Müslüman hükümdar ve ulema tanımlarının neredeyse hiç yer bulmadığı ve onların referans gösterildiği herhangi bir aktarıma rastlanmadığı söylenebilir. Bu bağlamda İslam'a ve Müslümanlığa yapılan vurgu "Yüce Allah'ın iltifatına mazhar olmak"⁴⁰ şeklinde sınırlı biçimde ifade bulmuştur. Ayrıca özellikle hükümdarın ve devlet adamlarında olmaması gereken haset düşüncenin olumsuzluğuna vurgu yapmak üzere bu duygunun İslam hukukunda cezai müeyyidesi bulunduğuna dair bir açıklama düşülmüştür⁴¹.

Hükümdarda olması gereken bir diğer karakteristik özellik cesarettir. Ancak Tirmizî cesaretin akıl ile birlikte arzu edilen sonuçlar doğuracağını beyan ederek ikisi arasındaki paralellığe vurgu yapmıştır⁴². Aynı zamanda hükümdarın, öfkeyle hareket etmekten sakınan sabırlı kişiler olması şartı eklenmiştir⁴³.

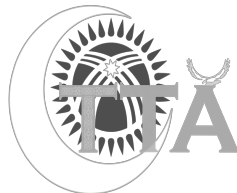
Nitekim 16. ve 17. yüzyıl Özbek kroniklerinde örneğin bir hükümdarın fetihlerini anlatan ya da hanedan tarihleri şeklinde yazılan vakayinamelerde hükümdarların adil unvanı ön plana çıkarılmaktadır. Halkın ondan beklentileri ise askeri ve politik güç, cesaret, cömertlik, dindarlık, akıl ve erdem sahibi olmalarıdır. Bu vasıfları taşıyan Özbek Hanı halkına iyi davranacak, haklarını koruyacak, zulmü önleyecek, ülkeyi dış tehditlere ve düşmanlara karşı korkusuzca koruyacak ve bölgesinde üstünlük kuracaktır. Bu sayede hanlık topraklarını genişleten ve Beytü'l-mâle ganimet taşıyan han, halk nezdinde

⁴⁰ Tirmizî, *Destur al-Muluk*, s. 18, 25, 65, 69.

⁴¹ Tirmizî, *Destur al-Muluk*, s. 65.

⁴² Tirmizî, *Destur al-Muluk*, s. 24-25.

⁴³ Tirmizî, *Destur al-Muluk*, s. 36-37.

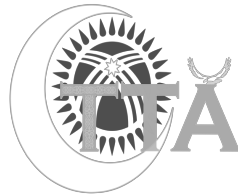
teveccüh gören, sevilen, saygı gören yöneticilerden olacaktır⁴⁴. Yukarıdaki açıklamalardan hareketle dönemin tarih yazıcılarının zihninde şekillenen hükümdar algısının Tirmizî ile aynı olduğunu söylemek mümkündür.

Astrahanîler dönemi genelinde Özbek Hanına dair algı onun devletin başı olduğu yönündedir. Mukminova'ya göre teoride sınırsız bir güce sahip görünse de ülkesinin selameti için tasarladığı kararlar ve tedbirleri önde gelen boy beyleri yani emirler ve üst düzey devlet adamlarıyla görüşmek durumundadır. Bu noktada asker sayısı çok olan ve büyük bir vilayeti yöneten emirlerin, han idaresindeki hükümete etkisi yüksektir. Üstelik Şeybanîlerden itibaren etkin olan ekberiyete dayalı han belirleme sistemi bu dönemde en güçlü emirlerin desteğini alan hanedan mensuplarının tahta çıkması şeklinde tezahür göstermiştir. Bu yapıyı en iyi gözlemleyebildiğimiz gelişme tahta çıkma törenleridir. Zira cülûs töreni sırasında seçilmiş han, beyaz keçeden yapılmış bir örtünün üzerinde havaya kaldırılmakta ve bu örtünün dört köşesi hanedan aileye mensup etkili üyeler, o dönemin en güçlü emirleri ve din adamları tarafından tutulmaktadır⁴⁵.

Huncî ile Tirmizî'nin hükümdar makamına, yöneticilerin yetki ve sorumluluklarına bakışı temelde farklı düsturlara dayanmakla birlikte ortak söz söyledikleri tek mesele devletin yönetim kadrolarına yapılan görevlendirmelere dairdir. Her ikisi de yetkilerin dağıtılması hususunda özenli davranılması gerektiğini söylese de dikkat edilecek kriterler hususunda birbirlerine zıt düştükleri görülmektedir. Şöyle ki Huncî,

⁴⁴ Alpargu, "Türkistan", s. 578.

⁴⁵ R.G. Mukminova, "The Janids (Astarhanids)", *History of Civilizations of Central Asia*, V.5 (Development in contrast: from the sixteenth to the mid-nineteenth century), Editor: Chahryar Adle and Irfan Habib, Unesco Publishing, Paris 2003, s. 52; Alpargu, "Türkistan", s. 577. Gündoğdu, tahta cülûs geleneğinin Hive Hanlığında da benzer şekilde uygulandığını belirtmektedir. Abdullah Gündoğdu, *Hive Hanlığı Tarihi (Yadigar Şibanileri Devri: 1512-1740)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995, s. 207.

şeriatı temel aldığı çalışmasında İslam hukukunun Müslüman hükümdarlara devletin önemli kadrolarını yakınlarına emanet etmesini öğütlediğini belirtir⁴⁶. Ancak Tirmizî'nin bu husustaki tavsiyeleri farklıdır. Tirmizî, 17. yüzyılda Buhara Özbek Hanlığında bir gelenek halini alan devlete uzun yıllar hizmet edenlerin çocuk ya da torunlarının önemli makamlara getirilmesi hadisesine dikkat çeker. Tirmizî'nin bu husustaki önerisi gerekli beceriye, hünere, akıl ve anlayışa sahip edepli insanların eğitilerek devlet hizmetine alınması yönündedir. Hiçbir kişi atalarının üstün hizmeti dolayısıyla itibar sahibi olmamalıdır. İtibar kazanmak isteyen yönetici bunu kendi hüneriyle başarmalıdır⁴⁷.

Bu bağlamda Destûru'l-Mulûk yazılış şekli itibariyle Yusuf Hac Hâcib'in Kutadgu Bilig, Nizamü'l-Mülk'ün siyasetnamesi hatta Firdevsi'nin Şeyhnamesi'ne büyük oranda benzemektedir. Zira Tirmizî devlet yönetimini ve ilkelerini doğrudan herhangi bir inancın esasları üzerinde temellendirmek yerine uzun yıllar boyunca tecrübe edilen ve haklılığı geniş halk kitlelerinin vicdanında ve zihninde yer bulmuş prensiplere dayandırarak izah etmektedir.

3) İdari Hukukun İkinci Temsilcisi: Vezir

Huncî vezaret makamını Türk ve Moğol devletlerinin tarihi geçmişinden beslenerek gelen bir makam olarak ele almamıştır. Onun vezaret makamına bakışı İslam hukukunca işaret edilen özelliklere sahip ve İslam devletlerinin yönetim teşkilatında yer alarak fiiliyata geçirilen vezirliktir.

Şeriatı göre vezir, sultanın veya halifenin vekilidir. Yönetim sorumluluğundaki kişi yani imam veya sultan devlet işlerinin yürütülmesinde ayrıca devletin refahı ve kazancı meselesini danışmak

⁴⁶ İsfahanî özellikle hükümdarın vezaret makamı için ailesinden, muhtesip makamı için de ailesinden, komşusundan ya da arkadaşlarından birini bu göreve getirmesindeki gerekliliği dillendirir. İsfahanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 57, 188.

⁴⁷ Tirmizî, *Destur al-Muluk*, s. 30-31.

üzere bir kişiyi görevlendirir. Bu kişiye vezir denilir. Sultan, devletin işleyişinde vezirin omuzlarına büyük sorumluluklar bırakır⁴⁸.

Huncî'ye göre vezaret makamının dini dayanağı ve meşruiyeti Kuran'da geçen bir ayettir. Bu ayette Musa'nın ağzından söylendiği üzere "*Bana ailemden birini vezir yap*" ifadesi yer almaktadır⁴⁹. Yine müellif Hz. Muhammed'in, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'e işaret ederek onları kendisine vezir kıldığı hadisinden bahseder. Her iki örnekle makamın İslam tarihindeki derin geçmişine işaret eder⁵⁰. Ayrıca bu makamın zaman içerisinde Vezaret-i Tenfiz (İcra Makamı) ve Vezaret-i Tefviz (Temsil Makamı) olmak üzere iki kurum halinde devletin yürütme organını temsil ettiğini beyan eder.

Huncî'nin ifade ettiği üzere Vezir-i Tefviz Kureyş ehlinde olma şartı dışında bir imamda aranan tüm şartları sağlamalıdır. Zira vekil olarak seçilebildiği için savaşla ilgili meseleleri yönetmeli ve vergi gelirlerini düzenli toplayabilmelidir. Vezir-i Tefviz belirlendikten sonra sultan kendisi için tanımlanan tüm yetkilerini vezirin omuzlarına yüklediğini ve hanedanlık otoritesini kullanarak ona yetkiler bahşettiğini söyler. Kısaca hükümdarlık hak ve yetkilerini onun vekilliğine bırakır.

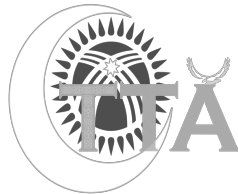
O üst düzey memurları, valileri, kadıları ve diğer hükümet görevlilerini atayabilir ya da işten çıkarabilir. İmam için hak olan şey Vezir-i Tefviz için de haktır. Ancak üç şey bunun dışındadır. Birincisi imamet antlaşmasının dışına çıkarak imamet ümmetinden istifa etmesi, sultan tarafından atanan bir valiyi azletmesi, kendisinden sonra birini vezaret makamında görevlendirmesi ve imamın görevlendirdiği birisini azletmesidir⁵¹.

⁴⁸ Isfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 57.

⁴⁹ Isfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 57.; "Vec'al lî veziren min ehl", Kuran-ı Kerim, Taha Suresi, 29. Ayet. <http://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/taha-suresi-20/ayet-29/diyaret-isleri-baskanligi-meali-1>.

⁵⁰ Isfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 58; Tirmizî ve İbni Mace'nin aktardığı üzere Hz. Muhammed buyurmuştur ki "*Benden sonra şu iki zata uyunuz. Ebu Bekir ve Ömer'e.*" <http://www.sahihhadisler.com/?pid=p&id=20103042019>.

⁵¹ Isfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 58.

Vezaletin ikinci türü Vezaret-i Tenfiz'dir. İmamın izniyle devletin sorunlu işleriyle ilgilenir ve tedbir alır. Vezir-i Tenfiz padişah ile valiler ve reaya arasındaki bağıdır. Padişahın mesajlarını valilere ve halka ulaştırır. Hükümdarın hüküm ve buyruklarını yerine getirir. Bu makama tayin edilen kişilerin özgür olması, ilim sahibi olması, İslami bilgisi ve savaş sanatındaki becerisinin yüksek olmasına gerek yoktur. Ancak onun erkek, dürüst, belagat sahibi, rüşvet gibi haksız kazançlara tamah etmeyen, zeki, anlayışlı, halk ile sultan arasında baş gösteren kin ve düşmanlıkla mücadele edebilen bir kişi olması şarttır. Bununla birlikte o arzularına ve bid'ate kapılmamalıdır⁵².

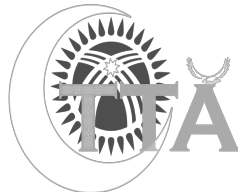
Bu iki vezir arasındaki temel farklar şöyledir; Vezir-i Tefviz zulüm ve zorbalık karşısında emirler verebilir ve kendi fikirlerini söyleyebilir. Valileri atayabilir, savaş için plan yapar ve sefere askeri birlikleri sevk eder. Beytü'l-mâl'dan kendi adına tasarrufta bulunur. Vezir-i Tenfiz ise hükümdarın buyrukları olmaksızın bu hususlarda faaliyetlerde bulunmaya izinli değildir.

Hükümdar Vezir-i Tenfiz makamına iki kişiyi atayabilir. Bu noktada Vezir-i Tefviz'in, Vezir-i Tenfiz unvanlı görevlilere emir verme yetkisi yoktur. Şayet hükümdar Vezir-i Tefvize yardımcı olmaları için Vezir-i Tenfizleri atamış ise o zaman bu vezirlere emir vermek onun yetkileri arasındadır. Her ikisi de kendilerine verilen görevlerden eşit derecede sorumludur. Bu kişiler imamın adaletine ters düşen işleri terk etmek durumundadırlar. Vezir-i Tefviz isterse onları devlet işlerine dahil etmeme hakkına sahiptir. Fakat hükümdar Vezir-i Tenfiz'den birine eyaletin doğu bölgesinin vezaretini ve diğerine batı eyaletlerinin vezirliğini bahşetmişse onların her biri sorumluluğunu yerine getirir. Bazen de sultan onlardan birini savaş bakanlığına diğerini de maliye bakanlığına atar⁵³.

Tirmizî de devlet yönetiminde vezaret makamının önemine değinir. Hatta bu makamın hükümdarlık kadar mühim olduğunu belirtir. Ona

⁵² İsfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 58-59.

⁵³ İsfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 59.

göre vezir akıllı, aydın fikirli, sorunlara çözüm bulabilen, fitne karşısında itidalli davranarak kötülüğün üstesinden gelen, halk arasında hoşnutsuzluğa sebep olacak adaletsizlikleri önleyebilen kişiler arasından seçilir. Tecrübenin bu makamda bulunanlar için gerekli şartlardan biri olduğuna değinen yazar akılsız ve tecrübesiz kişilerin kendilerine duydukları yersiz güvenden dolayı halkın ve devletin geleceğini sıkıntıya düşüreceğinden bahseder⁵⁴.

Müellifin bu makamı işgal edenler için başlıca tavsiyelerinden biri itidalli olunmasıdır. Öfkeyle hareket etmenin sorunları çözmekte işe yaramayacağını tam tersine sabrı kendisine ilke edinenlerin yönetimde başarılı olacaklarını ifade etmektedir. Üstelik bu tutumun en güçlü düşman karşısında dahi lehte sonuç vereceğini iddia etmektedir⁵⁵.

Tirmizî fitne ve düşmanlıkla mücadele etmek durumunda kalan vezirlere de hileye başvurmalarını tavsiye etmiştir. Böyle bir durumda fitnecilere yönelik ilk muamele iltifat ve lütufla muamele etmek olmalıdır. Ardından mutedil bir siyaset icra edilmelidir. Böylece muhaliflerin yaratacağı her tür tehdit ve tehlikelerin önüne geçilecek, kontrol mekanizması işleyecek hatta fitnenin son bulması mümkün hale gelecektir⁵⁶.

Tirmizî'ye göre vezirin görevlerinden biri de hükümdarın büyüklenmesi, ılımlı bir politika izlemek yerine öfke ve gazapla iş yapması ve doğru yolu terk etmesi durumlarında nasihat ederek hükümdarı mülayimlik ve adalet yoluna döndürmesidir⁵⁷.

Müellifin, hem hükümdar ve hem de vezirden beklentisi ise birlik olmaları el ele verip sorumluluklarının gereğini yerine getirmeleri, çok çaba gösterip düşmanı zayıf düşürmeleri ve düşman arasında ihtilaf yaratarak onları parçalamalarıdır. Şayet fitneciler ve hasımlar devlet için tehdit olmaktan çıkarsa yöneticiler de halkın içinde bulunduğu

⁵⁴ Tirmizî, *Destur al-Muluk*, s. 49.

⁵⁵ Tirmizî, *Destur al-Muluk*, s. 50.

⁵⁶ Tirmizî, *Destur al-Muluk*, s. 50-51.

⁵⁷ Tirmizî, *Destur al-Muluk*, s. 51.

duruma yoğunlaşır, ülkede huzur ortamının tesisi için daha fazla icraatta bulunur⁵⁸.

Tirmizî huzurlu, adil ve müreffeh bir dünya için yukarıda bahsedildiği üzere yetkili insanların sahip olması gereken faziletlerden bahsettiği gibi alçak (aşağılık) ve cahil (anlayışsız) insanların varlığını da görmezden gelmemiştir. Ona göre bu nitelikteki kişiler elindeki tüm imkanları insanları aldatan ve mal mülk kadrini bilmeyenler için sarf ederler. Üstelik bu yaptıklarıyla kendisini savaş meydanında çok iyi bir iş başarmış süvariye benzetmektedirler. Zalimler ise sözlerinde durmayan, dostlara ve dostluğa karşı vefasız, eziyet ve cefayı saadete tercih eden kişilerdir. O halde hükümdarlar akil kişilerle yakın olmalı, cahil dostun sohbetinden kaçınmalı, alçak ve dost olmayan kişilere karşı her zaman ihtiyatlı davranmalıdır⁵⁹. Nitekim Tirmizî'nin burada kastettiği, hükümdarın vezir seçimi yaparken dikkat etmesi gerekli hususlardır.

Huncî ve Tirmizî'nin Buhara Özbek hanlığının yönetim kadrosuna dair verdiği ortak bilgiler bununla sınırlıdır. Tirmizî eserin diğer bölümlerinde hükümdarın fikirlerine önem verdiği ve kendisine yakın olan isimlerle yaptığı meşveretlere dikkat çeker. Bu görüşmelerin devlet yönetimine katkısına değinir.

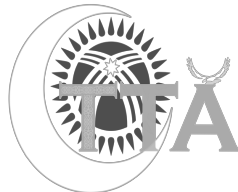
Huncî ise devlet kadroları içerisinde önemli bir yer teşkil eden "Emirler" bahsini açar. Üstelik eski Türk ve Moğol devletlerinde boy beyliği olarak karşımıza çıkan bu makamın İslam dinindeki yeri ve önemini tartışır.

4) Buhara Özbek Hanlığına Bağlı Emirler

Huncî, "Emir" ifadesini dini bir terim olarak tanımlar ve kelime manasını "*İmam ya da sultan'ın İslam ülkesinin eyalet ve hükümetlerinden olan bir beldeye görevlendirdiği kişi.*" olarak açıklar. Hz. Muhammed'den önce Arap toplumlarında görülmeyen bu makamın İslamiyetle birlikte Müslüman Arapların yönetim sisteminde

⁵⁸ Tirmizî, *Destur al-Muluk*, s. 51.

⁵⁹ Tirmizî, *Destur al-Muluk*, s. 61.

yer aldığını ve insanlara cihat ve ibadet esnasında rehberlik ettiklerini belirten Huncî sonraki yıllarda da emir atamalarının devam ettiğine işaret eder.

Şeybanî hanedanlığı tarafından yönetilen Buhara Özbek Hanlığında hükümdarın eyaletlerde görevlendirdiği kişiye emir denildiği gibi vali ya da daruğa da denilmektedir⁶⁰. McChesney ise görevli oldukları yerlerde devletin hâkimi, valisi ve emiri olarak vazife yapanların boy liderleri olduğunu ve onlara bey veya beg denildiğini belirtir. McChesney ayrıca beylerin Özbek devlet yönetiminde hanedan ailenin en büyük destekçileri olduğunu vurgular. Han ve boy liderleri arasındaki ilişkiyi beylerin, devlet yönetimine siyasi ve askeri alanlarda sundukları katkı ve bunun karşılığında merkezi otoritenin beylere sağladığı ekonomik destek olarak tarif eder. Üstelik onların bu neviden önemli bir görevi ifa ederken han ve kurultay nezdinde veraset hakkına sahip olmadıklarını dolayısıyla hanedan aile için doğrudan tehdit oluşturmadıklarını belirtir⁶¹.

Huncî, daruğaların görev yaptıkları yerlerde padişahlık makamını temsil ettiklerini söyler. Padişahların en önemli vazifelerinden olan devlet işlerinin yürütülmesi, ülkenin güvenliği, hukuki mercilerde İslam kanunlarının geçerli kılınması ve halkın sorunlarıyla ilgilenilmesi vazifelerini onun adına icra ederler⁶². Bu nedenle onların hükümdarın hasletlerine özellikle de adil vafına sahip olmaları gereklidir. Diğer özellikleri Huncî tarafından cesur, yiğit, saygın ve itibar sahibi olarak

⁶⁰ İsfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 212, 217; Macit, *Şeybânî Özbek Hanlığı...*, s. 172-173.

⁶¹ Macit, *Şeybânî Özbek Hanlığı...*, s. 159; McChesney 17. yüzyılda Buhara Özbek Hanlığı'nda önde gelen emirlerin saray törenlerinde hükümdarın sol tarafında Naib'den hemen sonra sıralandıklarını, "bî" unvanını kullandıklarını dolayısıyla devlet adamları arasında en yüksek mevkie sahip olduklarını beyan eder. R.D. McChesney, "The Amirs of Muslim Central Asia in the XVIIth Century", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XXVI/1, Brill press, 1983, s. 40.

⁶² İsfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 212, 217; Macit, *Şeybânî Özbek Hanlığı...*, s. 172-173.

tasnif edilmiştir. Aynı zamanda iyi bir devlet adamı ve tecrübeli bir asker olması gerektiği vurgulanmıştır⁶³.

Hükümdar, Allah katında emirin tüm icraatlarından bizzat sorumlu tutulacağı için tüm emirler üzerinde sağlam bir denetim mekanizması kurmalıdır. Huncî'ye göre bu mekanizma özellikle korku üzerine temellendirilmelidir. Şöyle ki emir olumsuz bir yönetim sergilediğinde sultanın kendisini görevden alacağını bilir ve bu korkuyu içselleştirirse halka karşı daha merhametli ve adaletli olacaktır. Ancak sultanın, emirine dönük şikayetlere kulak asmayacağını ve meselenin peşine düşmeyeceğini bilirse o zaman da tam tersini yapacak ve yönetimi altındaki insanlara zulmedecektir. Şu durumda hükümdar emirlerini denetimden ve takipten asla vazgeçmemeli ve kötü yöneticilere yaptırım uygulamalıdır. Sultan ayrıca emirlerine halktan toplanan vergiyi yine halk için harcamalarını ve toplanan gelirleri arttıracak çalışmalar yapmalarını hatırlatmalıdır⁶⁴.

Astrahanîler döneminde ülkenin yine vilayetlere ayrıldığını ve her bir vilayetin valiler tarafından idare edildiğini görmekteyiz. Vilayetler merkeze bağlı olmak kaydıyla kendi içerisinde tümenlere ve bölgesel yönetimlere ayrılırken yereldeki etkili boy isimleri de valinin ismine eklenerek yöneticinin mensubu bulunduğu boy aşikâr kılınmaktadır⁶⁵.

Özbek Hanlığındaki ülüş sistemini iki sınıfın varlığına dayandıran McChesney, Özbek Hanlığının kurucu unsurlarından olan Türk-Moğol boylarının ve boy liderlerinin bunlardan biri olduğunu söylemektedir. Hatta diğer sınıfı teşkil eden Cengizli soyundan hanedan mensupları han ve sultanlara nazaran boy liderlerinin en etkili sınıf olduğunu dile getirmektedir⁶⁶.

⁶³ Isfahanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 218-219.

⁶⁴ Isfahanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 223.

⁶⁵ Mukminova, "The Janids (Astarhanids)", s. 52.

⁶⁶ McChesney, "Central Asia", <http://www.iranicaonline.org/articles/central-asia-vi>, 17.04.2019.

McChesney farklı bir yaklaşımla Özbek Hanlığına bağlı pek çok boyun Cengiz soyuna dayandığını ve buna rağmen 16. ve 17. yüzyıl Orta Asya'sının siyasi atmosferi içerisinde hiçbir meşruiyet hakkı gütmediklerine de işaret eder. Özetle bazı beylerin taht mücadelelerinde hak sahibi iken bu haklarından feragat ettiklerini ima eder⁶⁷.

Bu açıklamalarıyla beyleri bir kez daha Özbek hükümdarının destek gücü olarak tanımlayan McChesney 1598 yılında son Şeybanîli hükümdar Abdülmümin'in ölümü üzerine tahtın el değiştirmesi ve yeni hanedanlığın Astrahanîlerden oluşmasını Horasan'daki emirlerin etkin gücüne bağlar. Esasında o dönemde tahta oturtulmak üzere toplamda dört adayın iddialı olduğunu ve onları destekleyen emirlerin Taşkent'teki Kazaklarla birlikte dört gruba ayrıldığını beyan eden yazar diğerlerini Buharalı, Belh'li ve Horasanlı emirler olarak tanıtır. Nitekim galip taraf Horasanlı emirlerdir ve onların desteklediği Astrahanîlerin tahtın sahibi oldukları gerçeği sekiz yıl sonra kesinlik kazanmıştır⁶⁸.

Emirler, kendilerine tahsis edilmiş topraklar, şahsi malvarlıkları, savaşlarda elde ettikleri ganimetler ve takdim edilen değerli hediyeler sayesinde boylarının ekonomik ihtiyaçlarını karşılamışlardır⁶⁹. Özbek

⁶⁷ McChesney, "Central Asia", <http://www.iranicaonline.org/articles/central-asia-vi>, 17.04.2019; Togan, Özbekleri 92 boydan müteşekkil bir topluluk olarak açıklar. Onun verdiği bilgiler T. Omorov'un Kırgız Manas Üniversitesinde yapılan son araştırma sonuçlarını içeren çalışmasında da teyit edilmektedir. Ükten ise doğrudan Buhara Özbek Hanlığına bağlı boylara işaret ederek sayının 30'u aştığını söylemektedir. A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi Cilt I Batı ve Kuzey Türkistan*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 42-43; Timurlan Omorov, "Türkistan'daki Özbek Hanlığının Kısaca Tarihi ve Özbek Boyları", *TÜBAV*, V/2, 2012, s. 13-15; Selim Serkan Ükten, *Buhara Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı (1500-1868)*, TTK yay., Ankara 2018, s. 64.

⁶⁸ R.D. McChesney, "The Amirs" s. 36-37.

⁶⁹ Macit, *Şeybânî Özbek Hanlığı...*, s. 161; Divanbegi mevkiindeki emirler Buhara Hanlığının mali ve finansal işleri, devlet kayıtlarındaki bilgileri, vergi tahsili, dış işler ve diplomasiden sorumludur. Aynı zamanda Özbek ordusunda

Hanlığına bağlı boylar ve boy beyleri üstünlüklerine göre tasnif edilirken sahip oldukları askeri güç ve mal varlıkları dikkate alınmıştır. Buna göre ekonomik ve askere güce sahip emirler idari yapı içerisinde de mühim görevler üstlenmişlerdir. Bu mühim makamlar arasında atalık ve divanbegi emirlerin yükselebilecekleri son noktadır⁷⁰. Atalık görevi ile Cengiz soyuna dayanmayan emirler hanedan mensubu sultanların yanında yer almışlar, onların karar ve eylemlerini denetlerken merkezi yönetime bağlılığını da güçlendirmişlerdir. Şayet dönemin hükümdarı etkin bir siyasi otorite tesis edemez ise şehzadenin sahip olduğu hakları atalık kendi menfaatleri doğrultusunda kullanabilmiştir⁷¹.

Astrahaniler döneminde ise atalıklar tamamen belirleyici bir statü kazanmıştır. Dolayısıyla bu göreve getirilenlerin, saygı duyulan, tecrübeli, bilgili, sadakatli ve iyi kişilikteki yaşlı emirler arasından seçilmesi prensibi benimsenmiştir. Nitekim Tirmizî dönemini de içine alan 17. yüzyılın ikinci yarısından 18. yüzyılın ilk yarısına kadarki süreçte atalık makamı en önemli memuriyetlerden biri olmuş ve en güçlü emirler bu makamı elde etmek için yarışmışlardır⁷².

Emirlerin görevli olmadığı yerlerde askeri birliklerin savaşa yönelik tanzimi, savaş araç gereçlerinin kontrol ve denetimi, kadıların görevi dışındaki sivil ve askeri meselelerin yargı süreci gibi hizmetleriyle nakîbler ön plana çıkmaktadır⁷³. Gündoğdu, Buhara Özbek Hanlığında

yetkin ve büyük askeri birliklerin başındaki kişidir. Ükten, *Buhara Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı...*, s. 150.

⁷⁰ Macit, *Şeybânî Özbek Hanlığı...*, s. 160.

⁷¹ Macit, *Şeybânî Özbek Hanlığı...*, s. 170; Murat Özkan, "Buhara, Petersburg ve İstanbul Arasında Diplomasi Trafiği: Molla İrnazar Maksutov Elçiliği", *Gazi Türkiyat Bahar* 2019/24, s. 171-172.

⁷² Mukminova, "The Janids (Astarhanids)", s. 52; Ükten, *Buhara Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı...*, s. 147-148.

⁷³ Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s. 579; Macit, *Şeybânî Özbek Hanlığı...*, s. 173; Ükten, yukarıdaki bilgilere ek olarak Nakib unvanlı memurların Han ile yakın ilişkide olduğunu bu nedenle Han'ın talep ettiği pek çok işi icra yetkisinin bulunduğunu beyan eder. Buna göre savaşlarda komutanlık, dış ilişkilerde

dini kaidelerin daha belirleyici olması münasebetiyle emirlerin yerini zamanla nakîblerin doldurduğunu söyler. Bu görevlilerin bir özelliği de Hz. Ali soyundan gelen Seyitlerin temsilcileri olmalarıdır⁷⁴.

Fakihlerin sözlerine atıf yapan müellif imamın ya da hükümdarın bir kişiyi herhangi bir ülke ya da şehre emir olarak görevlendirdiğinde onun yetkisini amme ya da hassa olarak sınırlandırdığını söyler⁷⁵. Buna göre emâret-i amme bir ülke ya da vilayette görevlendirilir ve bölge halkının üzerinde otorite sahibi olur. İmam o kişiye der ki *"Filanca bölgeyi sana verdim ve sen şu anda o yerin halkının emirisin. Öylece muhafaza et."* Ayrıca Huncî'nin belirttiğine göre emir tayini vezirin görevden alınması anlamına gelmez.

İmam bir emiri görevlendirdikten sonra şehir halkının meselelerini değerlendirmek, gerekli tahkik ve soruşturmaları yapmak için bir de vezir atar. Emir bu sırada hala görevinin başındadır. Askeri birliklerin idaresi ve komşu topraklar üzerindeki seferlerden sonra orduyla ilgilenmek emirin sorumluluğundadır. Şayet imam, emirin görevli olduğu yerde askeri birliklerin yiyecek kaynaklarını düzenlemez ise o düzeni kurmak emirin yükümlülüklerindedir. Bunlara ilaveten kadıların ve diğer memurların atanması, gelirlerin ve sadakaların toplanması, yetkililere görevlerin dağıtılması gibi icraatlarıyla bulunulan bölgenin kanun ve nizamını düzene koymak da emirin görevlerindedir. Yönettiği yerin iç düzeninden tamamıyla sorumlu tutulan emir, yönettiği bölgenin sınırlarını muhafaza etmek ve her türlü düşmanca saldırıyı geri püskürtmekle de dış siyasette rol almaktadır. Emir aynı zamanda iyi bir dini bilgiye sahip olmalıdır. Bu vasfı dolayısıyla dini hükümleri değiştirmeden şeriatın emirlerini uygulamalı,

diplomatik temaslar kurmak ve Han'ın elçisi olarak resmi ziyaretler gerçekleştirmek, hanedan mensubu Sultanlarla birlikte silah ve teçhizatın nakliyesi ile ilgilenmek onların yaptıkları işlerdendir. Ükten, *Buhara Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı...*, s. 145."

⁷⁴ Gündoğdu, *Hive Hanlığı Tarihi...*, s. 209.; Ükten, *Buhara Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı...*, s. 145.

⁷⁵ İsfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 59.

kişinin özgürlüğü üzerinde Allah'ın koyduğu sınırları belirtmeli, insan haklarına sahip çıkmalı, Cuma namazlarına ve diğer dini toplantılara rehberlik etmeli ve hutbe vermelidir.

Emirlerin atanma ya da azil usulüne bakılacak olursa iki yöntemin uygulandığı görülecektir. Birincisi emirin, imam tarafından atanması diğeri emirin vezir-i tefvizin isteğiyle göreve başlamasıdır. Şayet emirin göreve getirilmesi bizzat imam tarafından gerçekleştirilmişse vezir-i tefvizin görev başındaki emiri başka bir yerde görevlendirmesi veya görevden alması gibi bir hakkı yoktur. Şayet emir, vezir-i tefviz tarafından atanmışsa o zaman vezirin emir üzerinde tasarruf hakkı bulunur. Eğer vezir, emir tayini sırasında imamın/sultanın onayına başvurmuşsa yine onun fikrini ya da onayını almadan görevden el çektiremez. Son olarak emirin vezir-i tefvizden önce göreve başlamış olması hali de işine devam edip etmeme noktasında vezirin hükmüne bağlılığı doğurur⁷⁶.

Emaret-i hassa ise özel emirlik anlamına gelir. Bu görevde bulunan kişi orduyla ilgili atamalar yapar, halkın sorunlarıyla ilgilenir, İslam'a bağlılığı savunur ve ülkeyi düşmanlardan korur. Ancak kadıların ve diğer memurların işlerine müdahale etme hakkına sahip değildir. Ayrıca emaret-i hassanın hükümet gelirlerini ve sadakaları toplama yetkisi yoktur.

İşlenen suçların yargılanması ve cezalandırılması hususunda emaret-i hassaya bazı görevler düşer. Buna göre suçun şeriatta tanımlanması halinde emir-i hassanın görevi suçun infaz etmektir. Huncî bu durumu örneklerle de açıklamıştır. Misal zinanın cezası kırbaçlanmak ya da taşlanmaktır. Davacı şikayetini önce emirin huzuruna taşırsa emir suçun değerlendirme yetkisine sahiptir. Üstelik kadıdan önce suçla ilgili bir yargıya varmış olursa kararını uygular⁷⁷. Genel olarak İslam devletlerinde görülen bu uygulama Buhara

⁷⁶ İsfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 60.

⁷⁷ İsfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 60-61.

Hanlığında da rastlanmakta ve Özbek hükümdar, emirleri iki farklı yetkiyle donatmaktadır⁷⁸.

5) Özbek Hanlığında Din, Hukuk ve Yargının Temsilcileri

a) Şeyhülislamlar

Huncî'ye göre sultanların öncelikli vazifelerinden biri İslam ülkesinde dini eğitimin en iyi şekilde uygulanmasını sağlamaktır. Bunun için de eğitim kurumunun başında bulunan şeyhülislam makamına ülkedeki alimler arasından en iyisini seçerek atama yapmalıdır. Huncî'nin tarifine göre bu kişi; ülkede tanınan birisi olmalı, dini ilimlere dair bilgisiyle ün sahibi olmalı, yetiştirdiği öğrenciler dini ilimlerde otorite sahibi olmalı, seçilecek alim zamanının çoğunu kitap okumaya, öğrenmeye ve dini bilgileri tartışmaya ayırmalı, seçilen alim hem dürüst olmalı ve hem de dürüstlüğüyle tanınmalı, kamu işlerini iyi bilen birisi olmalı ve önemli meselelerde tecrübesi ve zekasıyla farklılığını ortaya koymalıdır⁷⁹.

Müellife göre 15. yüzyılın ilk çeyreğinde yukarıda ifade edilen nitelikleri taşıyan birisini bulmak oldukça zordur. Şayet bu niteliklere haiz bir kişi göreve getirilirse o vakit sultan tüm dini işleri onun sorumluluğuna bırakmalıdır. Hatta şeyhülislamı doğrudan kendine bağlamaya çalışmamalı, yakın ekibi içerisinde bulunmaya zorlamamalıdır. Aksi takdirde ulemanın halk nazarında prestiji azalacaktır. Müellif burada hükümdarın niyetini sorgulayarak "*Şayet Sultanın şeyhülislamdan beklentisi sadece kendisini bilgilendirmekse o zaman ulemanın, sultanın yakın ekibi içerisinde bulunmasında bir sakınca yoktur.*" demektedir. Huncî ulema sınıfının halife ile halk arasında aracı olduğunu ve milletin mühim işlerini halifeye bildirmekte olduğunu söyler⁸⁰.

Huncî kendi zamanında bu görevi ifa eden kişiye "sadr" denildiğini ve hükümdar tarafından bu makamın doldurulmasının zaruri olduğunu

⁷⁸ İsfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 219.

⁷⁹ İsfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 66-67.

⁸⁰ İsfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 67-68.

söyler. Çünkü Padişah mutlaka din ile ilgili araştırma yapanları tanır ve şayet sadr niteliklerine haiz biri yoksa o zaman da bu makamın önemini ve yokluğunun yarattığı sıkıntıları öğrenmek durumunda kalır. Sadr ulema sınıfına dahil olduğundan padişahların menfaatleri çerçevesinde din adamları ve ulemayla ilişkilerinde de aracılık yapar.

Padişah, şeyhülislama saygı duymalı, dini meseleler söz konusu olduğunda onu emin-i mutlak yani mutlak sorumlu bilmelidir. Padişah ordu yetkililerini, hükümetin yüksek memurlarını, önemli devlet işlerini yürüten yöneticileri tayin ederken şeyhülislam ile görüşmeli ve onayını da almalıdır.

Eğer hükümet yetkililerinden herhangi birinin fikir ve tavsiyeleri şeyhülislaminkinden farklı ise o zaman padişah meseleyi baştanbaşa araştırdıktan sonra harekete geçmelidir. Şayet bu yöntemi uygulamaz ise şeyhülislamın itibarı ve gücünü devlet adamlarının kalbinde koruyamaz.

Padişah, şeyhülislama uygun bir de maaş bağlamalıdır. Böylece o, hayatını herhangi bir zorlukla karşılaşmadan, ağır işlerde çalışmadan ve zamanını boşa geçirmeden devam ettirebilir. Bu amaçla şeyhülislam, divan ve bakanlıkların katiplik işleri de dahil olmak üzere hiçbir işe sahip olmamalıdır. Ulema, ihtiyaçlarını dalkavukluk yaparak vezirlerle ve hükümet memurlarıyla içli dışlı olarak temin etmemelidir. Padişah esasında dini ilimlerin patronu sayılabilecek bu sınıfın ihtiyaçlarını karşılayarak makamı özgürleştirmelidir⁸¹. Astrahanîler döneminde ülkedeki vakıfların idaresi sadrın yönetim ve denetimi altındadır. Ancak onlar bu işte bağımsız değillerdir. Zira görevli mütevelliler de sadr makamındakilerin icraatlarını denetlemekle mükelleftirler⁸².

b) Kadılar

Kadılık vazifesinde Şafi mezhebini esas alan Huncî bu makam sahiplerinin atandıkları yerde imam/sultan adına görev yaptıklarını ve esasında onların sorumluluklarını yerine getirdiklerini beyan eder.

⁸¹ İsfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 69.

⁸² Mukminova, "The Janids (Astarhanids)", s. 53.

Ayrıca kadılar zalimlere rağmen mazlumların haklarını teslim ederler. Ancak onun bir imam/sultan adına zalimlere karşı koyma yetkisi yoktur. Tüm yetki ve sorumlulukları içerisinde birincil vazifesi adaleti sağlamaktır. Bunun için Kuran, sünnet ve sahabelerin örnek hayatları gibi sağlam dayanakları mevcuttur⁸³. Müellif, bu noktada Allah'ın, Kuran-ı Kerim vasıtasıyla bizlere ilettiği bir ayeti hatırlatır. Bu ayette der ki “*Biz sana Kitab'ı hak olarak indirdik ki, insanlar arasında Allah'ın sana öğrettikleri ile hüküm veresin.*”⁸⁴ Aynı şekilde Hz. Peygamberin sünnetine atıf yaparak onun toplumda her türlü anlaşmazlık halinde adaletli davranmayı yeğlediğini belirtir. Huncî'ye göre Kuran'ın ve peygamberin işaret ettiği adil hayat düzenini korumak bir zorunluluktur. Bunu sağlamak da ancak şeriat ile mümkündür⁸⁵.

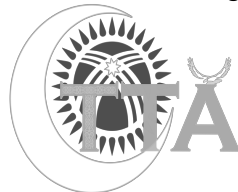
İmam ya da sultanın bu makama atama yaparken referanslarının kadı adaylarının vasıfları olduğunu söyleyebiliriz. Huncî, Hanefi mezhebindeki kriterleri dikkate alarak “*Şahitliği kabul edilen kişi kadı olarak atanabilir.*” demektedir. Buna göre şahitlikteki ilk şart iyi görebilen bir insan olmasıdır. Ayrıca kendisinin ya da yakınlarının herhangi bir kabahati olmamalıdır. Misal şahit olacak kişinin babası ya da oğlu, kocası ya da karısı kabahat işlememiş olmalıdır. Hatta şahidin suçlu, kabahat işlemiş bir kölesi bulunmamalıdır. Şahit, ahlaksız birisi olamayacağı gibi kadınımsı bir erkek de olmamalıdır. Şahit olacak kadın, para ile ölünün arkasından ağlayanlardan⁸⁶ ya da şarkıcılardan

⁸³ Isfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 108.

⁸⁴ Ayetin tamamı “(Ey Muhammed!) Biz sana Kitab'ı (Kur'an'ı) hak olarak indirdik ki, insanlar arasında Allah'ın sana öğrettikleri ile hüküm veresin. Sakın hainlerin savunucusu olma.” Kuran-ı Kerim, Nisa 105; <http://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/nisa-suresi-4/ayet-105/diyaret-isleri-baskanligi-meali-1>

⁸⁵ Isfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 109.

⁸⁶ Kelimenin aslı “nayıha” dır. Devellioğlu kelimeyi “para ile ölüye ağlayan kadın, sağucu” şeklinde açıklamaktadır. Ancak M. Aslam bu kelimeyi “yaşlı kadın” olarak çevirmiştir. Isfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 111, Fazlullah bin Ruzbehân-ı Huncî, *Sulûku'l-Mulûk*, Tashih: Muhammed Ali Muvahhid, İntişârât-ı Harezmi, Tahran 1362, s. 124. Devellioğlu, *a.g.e.*, s. 811.

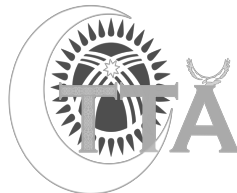
olmamalıdır. Şahit olacak erkek ise şarap içmemelidir. Şahit olan kişi güvercin besleyen ya da halk şarkıcısı olmamalıdır. Bir kişi şahit olarak yazıldığı sırada büyük bir günah işlemiş veya zinaya karışmış kimse olmamalıdır. Kumar ya da satranç⁸⁷ oyunlarından hayatını idame ettirecek gelir sağlamamalıdır. Hamamlara soyunmuş bir vaziyette girmemelidir. Kötü davranışlarda bulunarak iyiliği terk edenlerden olmamalıdır. Arzuları peşinde koşan ve zevk arayanların şahitliği kabul edilmemelidir. Yine selefleri hakkında hakaretamiz konuşmak da bir kişinin şahadetine engeldir⁸⁸.

Huncî'nin aktardığına göre bir kadı, şahadet edebilecek kişide aranan tüm nitelikleri taşımalıdır. Şayet bu husus dikkate alınmayarak bir görevlendirme yapıldıysa kadının otoritesi, bir şahidin taşıdığı tüm özellikleri tamamlayınca kadar geçersizdir⁸⁹. Bu unsurların dışında kadı, bir müçtehit hatta Hz. Peygamber kadar İslami bilgiye sahip

⁸⁷ Müellif burada Hanefi mezhebinde satranç ile ilgili yoruma değinerek bu oyunun günah olmadığını bu nedenle de şahadete engel sayılmayacağını söyler. İsfahanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 111. Ruzbehân-ı Huncî, *Sulûku'l-Mulûk*, s. 124.

⁸⁸ Selefleri hakkında kötü söz konuşma meselesi Muhammad Aslam'ın çevirisinde bir günah işlemiş ve onu gizlemiş büyüklerin hatalarını halka duyurulması şeklinde izah edilmiştir. İsfahanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 111; Ruzbehân-ı Huncî, *Sulûku'l-Mulûk*, s.124.

⁸⁹ İsfahanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 112. Huncî, başka bir yerde Hanefi ulemasının kadının nitelikleri ile ilgili meseleye bakışını aktarır. Hanefi alimlerine göre kadı dini bilgiye sahip olmalı, fıkıh okullarının farklılığını, onların temel prensiplerini fark edebilmeli ve onları izah edebilmelidir. Böyle bir kadı aynı zamanda insanların imanı ve gerçekliğin kanıtıdır. Tüm bunlara rağmen Sultan, kadılık vasfı taşımayan bir kişiye bu görevi emanet ederse onun memuriyeti ve hükümleri geçerlidir. Ancak Sultan gerekli vasıfları taşımayan bir kişiye bu görevi emanet ettiği için günahkâr olur. Çünkü tüm insanların beklentisi devlet işlerine adaletli bir çözüm bulunmasıdır ve hakkaniyetli bir görevlendirme yapılmadığında bu mümkün değildir. Şayet Sultan tüm kadılık vasıflarına sahip bir kişi bulamaz ve bu görevi yetersiz birine emanet ederse o durumda ataması yapılan kişinin unvanı "Kadı-i Zaruret" olur. İsfahanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 137.

olmalıdır. Bu şartın gerekliliği kadının görevini layıkıyla yerine getirebilmesi ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Ancak tüm beklentilere ve sorumluluklarına rağmen Sultan'ın bu makama cahil birisini atayacak yetkisi de vardır⁹⁰.

Huncî'nin yukarıdaki hasletlere ilaveten Şafi mezhebi nazarında kadı adayı için sıraladığı diğer özellikleri; erkek olması, hür olması, sorumluluk sahibi olması, çocuk yaşta olmaması ve akli melekelerinin yerinde olması, duyma ve görme yetisinin iyi durumda bulunması, dürüst kişilikte, becerikli, dindar ve müçtehit olmasıdır⁹¹. Bunların ötesinde güçlü, zeki, anlayışlı, öngörülü, saygın ve nezaketli olması da onun niteliklerindendir⁹².

Huncî kadılık uygulamasının Hz. Peygamberin sünneti olduğunu belirterek ve de Hulefâ-i Râşidin döneminde her bir halifenin kadılık vazifesini bizzat kendisinin icra ettiğini söyleyerek makamın İslam devlet sistemindeki gerekliliğine vurgu yapmıştır. Akabinde her bir İslam padişahının kadı görevlendirme hususunda mecburiyetleri bulunduğunu beyan etmiştir⁹³. Bu bağlamda kadının sorumlu olduğu kişilerin başında padişah gelmektedir. Kadı, yürüttüğü çalışmalar neticesinde şeriatın uygulanması esnasında ortaya çıkan aksaklıklara çeşitli izahlar getirerek şerri yönetimin devamlılığına katkı sağlamakta ve böylece padişaha yardımcı olmaktadır. Yazarın dikkat çektiği hususlardan biri de bir kadıda olması gereken meziyetlere sahip kişinin

⁹⁰ Isfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 112.

⁹¹ Isfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 113.

⁹² Isfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 137.

⁹³ Isfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 114-115, Huncî'nin kadı tayini meselesinde bir hatırlatması olmuştur. Buna göre İmam ya da Sultan insanlar arasındaki anlaşmazlıklara adil bir çözüm bulacak yeterlilikte ve Hulefâ-i Râşidin yolundan gitmekte ise o zaman Sultan'ın kadı tayini ya da kadılık makamına yapılan görevlendirmeyi ilgili şahsın kabul durumu zaruri değildir. Aksi bir tutum da taraflar açısından günah sayılmaz. Isfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 118-119.

doğrudan bu pozisyona talip olmamasıdır. Çünkü böyle bir talep Hanefi mezhebinde kanuni değildir⁹⁴.

Bu noktada müçtehit ile kadı görevlendirmesi sisteminde bir farklılık göze çarpmaktadır. Müçtehit olan kişi göreve gönüllülük esasına göre başvurmalıdır. Aksi takdirde hem kendisi hem de mensubu bulunduğu toplum günah işlemiş sayılır. Görüldüğü üzere kadılık sistemi ise tamamen tayin/atama üzere kurgulanmış olup kişinin bizzat görev talebi kanuni görülmemektedir.

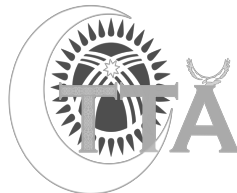
Huncî, Maveraünnehir alimlerinin de kadılık görevlendirmesiyle ilgili özgün düşünceleri olduğunu beyan eder. Bu hususta Özbek alimlerin tek kriteri, kadı adayının kendi nefsinden kaynaklı her türlü adaletsizlikten sakınmasıdır. Onlara göre nefesine hâkim olan kişinin kadı olmasında herhangi bir sakınca yoktur. Buna göre bir kadının belli başlı vazifeleri; insanların haklarını güvence altına almak, şeriatta yer alan kanunları uygulamak ve iyi olan icraatları buyurmaktır⁹⁵.

Devletin yönetim kadrosu içerisinde sultan tarafından görevlendirilen bir kadıü'l-kudat vardır. O, adalet işlerinde tam yetkili kişidir. Bir kadıyı görevden almak ya da atama yapmak onun yetkileri dahilindedir⁹⁶. Bir de kadıü'l-kudata bağlı kadılar vardır ve onlar görevli oldukları şehir ve eyaletlerde yargının başıdır. İşlenen suçları takip eder, davacı ve zanlıyı dinler, şerri hukuka göre nihai kararını verir. Şu durumda suç isnat edilen kişi masum olduğunu söylüyorsa ve deliller onun suçluluğunu ispatlamıyorsa kadı onun serbest kalmasını sağlar.

⁹⁴ Isfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 116.

⁹⁵ Huncî bu noktada Hz. Peygamberin işaret ettiği üç kadı tiplmesine ve onların ibretlik akıbetine yer verir. Hz. Muhammed'in beyanına göre bu kadılardan ikisi cehennemlik biri ise cennetliktir. İslamî bilgiye sahip olup bunun tam aksi hareket edenler ile cahil ve bilgisiz olup bu minvalde icraatta bulunanlar cehennem ehliindedir. Dini bilgisi kusursuz olup sorumluluğu gereği iyi icraatlar ortaya koyanlar ise cennete gideceklerdir. Isfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 117, 118, 119.

⁹⁶ Isfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 160.

Şayet ortada şahitler varsa o zaman zanlının suçluluğu kesinlik kazanır⁹⁷.

Huncî, Maveraünnehirli kadıların diğerlerine kıyasla daha hoşgörülü olduklarını beyan eder ve yargılama sürecini kısaca tarif eder. Buna göre davalı ve davacının beyanları kâtiplerce dilekçeye yazılır. Dilekçeler sahib-i meclise sunulur ve şikayetler burada değerlendirilir. İddialar işleme alındıktan sonra dava reddedilir ya da kabul edilir. Buna göre şikâyet dilekçesinin üzerine kadının kararı yazılır. Akabinde davaya konu olan olayın varsa görgü şahitleri dinlenir, şahitlerin beyanları doğruluk testine tabi tutulur ve son olarak hüküm verilir⁹⁸. Kadı hükmünü verirken “*Ben kanıtlara sahibim*”, “*Seninle ilgili kararımı verdim.*” “*Olayla ilgili her şeyi biliyorum.*” “*Olay benim için apaçıktır.*” der⁹⁹. Onun bu ifadeleri davanın işleyişi hakkında bilgi vermesi açısından önemlidir. Astrahanîler döneminde de kadılar ülkedeki adalet ve hukuk sisteminin başında yer alır¹⁰⁰.

Kadı aynı zamanda divan üyesidir, devletin yönetim mekanizmasını bilir ve yönetime iştirak eder¹⁰¹. Bulunduğu şehirde zekât vergisini toplar, şayet hükümdar görevi ona tevdi ettiyse cizye ve haraç vergilerini toplamakla da meşgul olur¹⁰².

Cenaze namazlarını kırdıran, hasta ziyaretlerine giden, birbirine düşman iki grubu aynı sofrada bir araya getirerek uzlaştıran da kadılardır. Böyle bir durumda asla taraf tutmaz. Sofrada anlaşmazlık yaşayan kişilerin ortasına oturup her ikisine de eşit derecede nezaketli davranmalıdır. Kadı görevi sırasında olağan hediyelerin dışındaki hiçbir

⁹⁷ İsfehanî, Hanefî ve Şafi mezhebine göre Kadı'nın görevlerini izah ederken her iki öğretilerde de makamın en önemli yetkisinin şehirde adil düzenin temsilcisi olduğunu beyan eder. İsfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 138, 139, 140, 142.

⁹⁸ İsfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 148.

⁹⁹ İsfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 158.

¹⁰⁰ Mukminova, “The Janids (Astarhanids)”, s. 53.

¹⁰¹ İsfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 138.

¹⁰² İsfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 144.

hediyeyi kabul etmemelidir. Hatta halk ziyafetleri ve özel ziyafetler haricinde yemek davetlerine katılmamalıdır¹⁰³.

Kadının görevlerinden biri de öksüz ve yetimlerin haklarını güvence altına alan kanunları uygulamak, öksüz ve yetimlerle ilgilenen kurum ya da kişileri denetlemektir. Ayrıca görev yaptığı bölgedeki kayıpların ve terk edilen mal-mülkün akıbeti hakkında karar vermek ya da koruma altına almak onun yetkisi dahilindedir¹⁰⁴. Bunların dışında kadı ailesi olmayan bir kızın evlilik sürecini yönetmekle, delilerin ya da küçük yaştaki çocukların mal varlıklarını güvence altına almakla mükelleftir. Ayrıca bu makam sahipleri, borçlu kişinin malını satarak borçlarını kapatır. Kaybolan bir kişinin malını mülkünü koruma altına alır ve şayet kaybolanın borcu varsa yine kişinin kendi malı üzerinden öder ya da ödünç verdiği eşyası varsa onu geri alır. Sahipsiz bir mal ya da eşya varsa ve değer kaybedecek bir şey ise satarak parasını güvence altına alır¹⁰⁵.

Kadı dini nitelik taşıyan kurum ve vakıflardan da sorumludur¹⁰⁶. Müftü ve muhtesiplerin atamasını yapmak, camilere imam görevlendirmek onun başlıca yetkilerindedir¹⁰⁷. Aynı zamanda görev yaptığı yerde ulemanın tüm ihtiyaçlarını karşılamak da onun sorumluluğundadır¹⁰⁸.

Herhangi bir şehre kadı ataması yapıldıktan sonra teamüller uygulanmaya başlanır. Buna göre yeni tayin edilen kadı atandığı günü takip eden ilk Pazartesi, Çarşamba veya Cumartesi günlerinden birinde şehre giriş yapmalıdır. Başının üstünde siyah bir türban taşımalı ve selefinin yarım bıraktığı tüm işleri yerine getirmelidir. Kadıya yardım

¹⁰³ İsfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 139.

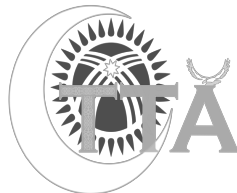
¹⁰⁴ İsfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 140, 143.

¹⁰⁵ İsfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 143.

¹⁰⁶ İsfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 140, 143.

¹⁰⁷ İsfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 144.

¹⁰⁸ İsfehanî bu görüşün Şafi mezhebine mensup olduğunu söyler. İsfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 139.

etmek üzere bir sekreter atanmalı, iki tercüman, iki de hâkim görevlendirilmelidir¹⁰⁹.

Kadı adaleti sağlamak ve tüm insanların kendisine ulaşmasına imkân yaratmak için açık bir yerde oturmalıdır. Bu yer bir cami olacaksa o zaman tercihini Cuma camiinden yana kullanmalıdır. Fakat kadı kendi evinde oturmak isterse bunda bir sakınca yoktur¹¹⁰.

Kadılar belirli sürelerle bu vazifeyi icra ederler. Şafi mezhebine göre bu süre bir yıl ile sınırlıdır. Hanefi mezhebinde de sürenin kısa tutulması kadının dini ve hukuki bilgilerini unutmaması için gerekli görülmektedir. Neticede göreve atama nasıl sultan tarafından yapılıyorsa azil de yine onun tarafından gerçekleştirilir. Ölüm ya da görev süresi dolması gibi doğal yollarla görevden azil gerçekleştirildiği gibi kadının delirmesi, kör, dilsiz ya da sağır olması, zina suçu işlemesi, dinden çıkması ve rüşvet alması da görevden alınma sebeplerindendir¹¹¹.

c) Muhtesipler

Bu görev sahipleri sultanın görevlendirdiği il, ilçe ve beldede halkın bir düzen içerisinde yaşamasını sağlamalıdır. Dolayısıyla ataması yapılacak kişi yaş ve zekâsı itibarıyla bu göreve uygun olmalıdır. Müslümanlar arasından özgür, adil, sabırlı ve özverili kişiler arasından seçilmelidir. Ayrıca sultan ailesinden, komşusundan ya da arkadaşlarından birini bu göreve tayin etmelidir. Muhtesipler görev süreleri boyunca İslam'a aykırı eylemlerden uzak durmalı, insanlara iyiyi tavsiye etmeli, şeriatı uygulamalı, hiç kimseden hediye kabul etmemeli ya da birilerinin evine gitmemelidir¹¹².

Bu özellikleri sayesinde muhtesipler, vilayet veya şehir yöneticileri olan daruğaların yanında görev alan ve onlarla birlikte vilayetin idari işlerini yerine getirmede yardımcı kişilerdir. Başlıca sorumlulukları ise

¹⁰⁹ İsfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 140.

¹¹⁰ İsfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 138.

¹¹¹ İsfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 165-166.

¹¹² İsfehanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 186-189.

mali gelir ve giderlerin hesaplarını tutmaktır¹¹³. Astrahanî yönetiminde muhtesipler doğrudan pazarlardaki düzeni ve güvenli alışverişini sağlamakla mükelleftirler. Örneğin pazarlardaki ağırlık ölçü birimlerinin doğruluğunu denetler, satılan malın kalitesini kontrol eder ve halkın İslamî kanunlara uygun hareket edip etmediklerini gözlemleyerek gerekli katılımı sağlar¹¹⁴.

Bunların dışında sultan halkın hem gece hem de gündüz vakitlerinde can ve mal güvenliğinden emin olmak için bekçiler¹¹⁵, halkın şikayetlerini dinlemek ve kadıya iletmek için vali-i mezâlim¹¹⁶, ülke sınırlarını düşman saldırılarından korumak ve gelişmeleri merkeze iletmek üzere sınır korucuları tayin ederler¹¹⁷. Bu sayede ülke içte ve dışta her türlü tehdit ve tehlikeye karşı güvenli yerlerden olur.

Sonuç

Buhara Özbek Hanlığı Şeybanî ve Astrahanî hanedanlıklarının yönetimi altında iki yüzyılı aşkın bir süre yönetilmiştir. Bu süre zarfında idari mekanizmanın başındaki han ile onun en büyük yardımcıları vezir ve sadr, yönetimin sağlıklı işleyişinde ülkenin iç ve dış tehditlere karşı güçlü duruşundaki başlıca sorumluluk sahipleridir. Bu bağlamda gerek Rezbahân-ı Huncî gerekse Hoca Semender Tirmizî bu kurumların ve temsilcilerinin vasıfları, yetki ve sorumlulukları üzerinde ayrıntılı bir şekilde durmuşlardır.

Huncî, hükümdarın Müslüman kimliği üzerinde yoğunlaşarak İslamî hükümleri bilmesini, dini meselelerde bilgili ve tecrübeli olmasını, şeriati koruyabilmesini ve İslam ülkelerini muhafaza edebilmesini makam sahibinin hasletleri ve başlıca vazifeleri arasında sıralamıştır. Huncî ve Tirmizî'nin üzerinde ortak oldukları hükümdar vasıfları ise padişahın adaletli ve cesur olması, doğruyu yanlıştan ayırabilecek

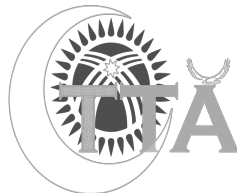
¹¹³ Macit, *Şeybânî Özbek Hanlığı...*, s. 173.

¹¹⁴ Mukminova, "The Janids (Astarhanids)", s. 53.

¹¹⁵ İsfahanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 224-228.

¹¹⁶ İsfahanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 229-234.

¹¹⁷ İsfahanî, *Sulûk-ul-Mulûk*, s. 246-247.

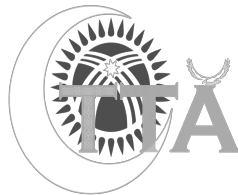

ölçüde zeki ve mantıklı olması, önemli işleri ve dini görevleri dürüst insanlara emanet edecek şekilde hakkaniyetli olması ve devlet işlerini bizzat denetlemek suretiyle tedbirli olmasıdır.

Şeybanî hanedanlığının hakimiyet süresince kurucu hükümdardan tahtın son sahibi Abdülmümin'e kadar tüm yöneticilerin bu makamı layıkıyla temsil ettikleri, zaman zaman yükselen taht kavgalarının dışında ülkede ciddi bir fikir ayrılığı olmadığı ve devlet kademelerindeki her vazifelinin yeterli donanımlara sahip olduğu iddia edilebilir. Ancak son dönemlerde Abdullah ve Abdülmümin arasındaki arabozucu emirler ve devlet adamlarının birtakım söylemleri bu ahenkli yönetimi derinden sarmış baba-oğul ilişkisini dönülmez bir eşığe taşımıştır. Nitekim Abdülmümin babasının vefatı sonrasında Abdullah Han'a sadakatleriyle tanınan devletin önde gelen emirleriyle birtakım güvensizlikler yaşamıştır. Onlarla örtülü bir mücadele yürütmesi hanedanlığın sonunu getirmiştir. Buhara Hanlığı, Şeybanî hanedanlığının son bulmasına hazırlıksız yakalandığından ilk birkaç yıl Astrahanî yönetimi güçlü bir şekilde tesis edilememiştir. Sonrasında ise hanedan mensupları arasındaki çekişme ve rekabet, tahtı elde etmek uğruna düşman güçlerle yapılan ittifaklar, Safevî ve Kazakların yarattığı tehditler döneme damgasını vurmuştur.

Hükümdarlık mevkiinde hissedilen bu bozulma devletin diğer kurumlarında da görülmüştür. En büyük tehdit makam sahiplerinin yeterli bilgi ve donanıma sahip olmayan ve gerekli ahlaki değerleri taşımayan insanlardan seçilmiş olmasıdır. Tirmizî devletin selameti için Türk-Moğol devletlerinin en eski prensiplerini Türk töresi ve Cengiz yasasında yer etmiş kanunları hatırlatarak hükümdara, vezire ve diğer devlet adamlarına çağrıda bulunmuştur. Onlara siyasi ve idari hukuk üzerinde yeniden bir düzen sağlanmasını tavsiye etmiş ve kurtuluş reçetesini hırs ve öfkeden uzak akıllı ve sağduyulu bir yönetim anlayışından geçtiğini hatırlatmıştır.

Bu bağlamda Buhara Hanlığının güçlü dönemlerine şahit olan Huncî devletin yönetim mekanizmasını şerri hükümlere göre düzenlerken amacı mevcut durumun devamlılığını garanti altına almak ve gelecek

yıllara hatta yüzyıllara bu örnek modeli aktarmaktır. Tirmizî ise bozulan düzen içerisinde bir çıkış yolu bulmak ve devleti yeniden eski gücüne ulaştırmayı hedeflemektedir.

Astrahanî hanedanlığının sonraki yıllarına bakıldığında Tirmizî'nin çabalarına ve hanların merkezi otoriteyi güçlendirme girişimlerine rağmen hanlık içinde bulunduğu çıkmazdan bir türlü kurtulamamıştır. Devlet bünyesinde hem hanedan mensupları hem de emirler arasında şiddetli bir güvensizlik ve kıskançlık ortamı hasıl olmuştur. Bu iki olumsuz duygu neticesinde merkezden uzaklaşan başına buyruk yönetimler hızla artmıştır.

Kaynakça

ALPARGU, Mehmet, “Şibanî Muhammed Han ve Özbek Hanlığının Yükselişi”, *G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, VIII/4, Ankara 1992, ss. 115-142.

ALPARGU, Mehmet, “Türkistan Hanlıkları”, *Türkler*, C. VIII, Yeni Türkiye yay., Ed. Hasan Celal Güzel vd., Ankara 2002, ss. 557-605.

BURTON, Audrey, *The Bukharans A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702*, Curzon press, 1997.

ÇELİK, M. Bilal, “Şibanîler ve Astrahanîler Devri Yerli Vakayinameleri”, *History Studies*, IV/2, Samsun 2012.

ÇELİKER, Hüseyin, “İslâm Hukuku'nda Devlet Başkanlığı”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Samsun 2008, Sayı: 26-27 (Birleşik Sayı), ss. 251-298.

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi yay., Ankara 1997.

DICKSON, Martin B., “Uzbek Dynastic Theory in the Sixteenth Century”, *Trudy XXV-ogo Mezhdunardnogo Kongressa Vosto-kovedov*, Moscow, 1963, pp. 208-216.

Fadl-ullah Bin Ruzbihan Isfehani, *Muslim Conduct od State Based Upon the Sulûk-ul-Mulûk of Fadl-ullah Bin Ruzbihan Isfehani*, Translated Muhammad Aslam University of Islamabad Press, Islamabad 1974.

Fazlullah bin Ruzbehân-ı Huncî, *Sulûku'l-Mulûk*, Tashih: Muhammed Ali Muvahhid, İntişârât-ı Harezmi, Tahran 1362.

GÜNDOĞDU, Abdullah. *Hive Hanlığı Tarihi (Yadigar Şibanileri Devri: 1512-1740)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara, 1995.

Hoca Semender Tirmizî, *Destur al-Muluk*, Farsça'dan Özbekçe'ye çev. Mahmud Hasani, Nevruz Neşriyat, Taşkent 2016.

Hoca Semender Tirmizî, *sDestur al-Muluk*, Faksimile: M. A. Selahattinova, Moskova 1971, <http://www.vostlit.info/Texts/rus9/Termezi/framepred.htm>, 01.08.2018.

KAPLAN, Yunus, "Fazlullah Ruzbihan Huncî'nin "Sulûku'l-Mulûk Adlı Eserinde İmamet ve Saltanat", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, III/2, Karabük 2014.

KILIÇ, Nurten, Siyasal Kültürde Değişim: Şeybani Han ve Özbek Siyasal Oluşumu (1500-1510) Yayınlanmamış Dr. Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1999.

MACİT, Abdulkadir, *Şeybânî Özbek Hanlığı Siyasî, İdarî, Askerî ve İktisadî Yapı*, İlem Kitaplığı, Ankara 2016.

MCCHESNEY, R.D., "The Amirs of Muslim Central Asia in the XVIIth Century", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XXVI/1, Brill press, 1983, ss. 33-70.

MCCHESNEY, Robert D., Central Asia vi. In the 16th-18th Centuries, <http://www.iranicaonline.org/articles/central-asia-vi>, 17.04.2019.

MUKMINOVA, R.G., "The Janids (Astarhanids)", *History of Civilizations of Central Asia*, V.5 (Development in contrast: from the sixteenth to the mid-nineteenth century), Editor: Chahryar Adle and Irfan Habib, Unesco Publishing, Paris 2003.

OMOROV, Timurlan, "Türkistan'daki Özbek Hanlığının Kısa Tarihi ve Özbek Boyları", *TÜBAV*, V/2, 2012, ss. 7- 18.

ÖZKAN, Murat, "Buhara, Petersburg ve İstanbul Arasında Diplomasi Trafiği: Molla İrnazar Maksutov Elçiliği", *Gazi Türkiyat Bahar* 2019/24, ss. 165-183.

TOGAN, A. Zeki Velidi, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi Cilt I Batı ve Kuzey Türkistan*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

ÜKTEN, Selim Serkan, *Buhara Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı (1500-1868)*, TTK yay., Ankara 2018.

